

વિચાર

અનુક્રમ

સંપાદકીય	૧
વિકાસલક્ષી મુદ્દાઓ	૨
મૂળભૂત અધિકારોના પ્રશ્ને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા	
આપના માટે	૧૨
રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ: એક વિહંગાવલોકન	
આપણી વાત	૧૬
મિલકત હમ વૂફાન હૈં: સામૂહિક કાર્યની તાકાત	
સાંપ્રત પ્રવાહ અને આગામી કાર્યક્રમ	૧૮
સંદર્ભ સાહિત્ય	૨૧
અમારા વિશે	૨૨

સંપાદક ટીમ:

દીપા સોનપાલ
હેમંતકુમાર શાહ
મુરલી શ્રીનિવાસ
બિનોય આચાર્ય

વાર્ષિક લવાજમ: રૂ.૨૫/- ડ્રાફ્ટ કે મની ઓર્ડર 'ઉન્નતિ' વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થાના નામે મોકલવા.

ફક્ત અંગત વિતરણ માટે

સંપાદકીય

સામાજિક જોડાણ અને સંગઠન

સંસ્થાનવાદી શાસન વ્યવસ્થામાંથી ઈ.સ. ૧૯૪૫ પછી બહાર નીકળ્યા બાદ ભારત સહિતના આશરે ૧૦૦ જેટલા એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશોએ વિકાસ માટે જે રાહ અપનાવ્યો તેનાં દુષ્પરિણામો વિશે કોઈ વિવાદ હવે રહ્યો નથી. ગરીબી, બેકારી, પર્યાવરણની હાનિ અને રાજકીય, સામાજિક તથા સાંસ્કૃતિક વંચિતતા આ દેશોમાં સાર્વત્રિક બન્યાં છે. છેલ્લા ત્રણેક દાયકા દરમ્યાન વિકાસની આ શૈલી સામે મોટો પડકાર જેમ અનેક સંશોધકો અને વિદ્વાનોએ ઊભો કર્યો તેમ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ પણ પ્રસ્થાપિત વિકાસની શૈલી સામે પડકાર ફેંક્યો. વિકાસની જે તરાહ અપનાવવામાં આવી હતી તેમાં વિકાસ ઉપરથી નીચે તરફ ધીમે ધીમે ઝમતો ઝમતો પહોંચશે એવી અપ્રતિમ શ્રદ્ધા પ્રવર્તતી હતી. પરંતુ આ શ્રદ્ધા મુજબ પરિણામ દેખાયું નહીં તેથી વિકાસના એ સમગ્ર ખ્યાલ સામે પડકારો ઊભા થતા ગયા.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વિકાસને લોકકેન્દ્રી બનાવવાનો સંનિષ્ઠ પ્રયાસ કર્યો છે અને રાજ્યને તેની ભૂમિકા ભારપૂર્વક સમજાવવાનો પ્રયાસ પણ કર્યો છે. રાજ્ય આથી જ તેની ભૂમિકા છેલ્લા પાંચ દાયકા દરમ્યાન અત્યંત ધીમી ગતિએ પણ બદલતું ગયું છે. આ સંજોગોમાં વિકાસને છેક તળિયેથી ઉપરની ટોચ સુધી લઈ જવાની તદ્દન જુદી જ પ્રક્રિયાનો કંઈક અંશે આરંભ થયો છે. આ પ્રક્રિયામાં લોકોને સામેલ કરવાનો સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન છે. લોકો અને વિકાસ બંને અલગ અલગ નથી અને વિકાસ લોકોથી પર નથી તે બાબત આ પ્રક્રિયાના આરંભના પાયામાં છે. આ મૂળભૂત સિદ્ધાંત સાથે જે સૌથી મહત્વની બાબત સાંકળવામાં આવી છે તે માનવ અધિકારો છે. સવાલ એ ઉપસ્થિત થાય છે કે અધિકારો સહિત વિકાસ કેવી રીતે સાધવો. આમ, માત્ર સામાજિક-આર્થિક પરિવર્તન વિકાસ સાધી શકે છે ખરું પણ તે વ્યક્તિગત અને સામૂહિક ન્યાય અને અધિકાર તરફ દોરી નથી જતું. એટલે એ પ્રક્રિયામાં રાજકીય અને નાગરિક અધિકારોની સામેલગીરી અનિવાર્ય બની જાય છે. એટલે કે સત્તાના સંબંધો તેમાં બદલાય છે અને નેતૃત્વ પણ પરિવર્તન પામે છે. શાસન વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન અને સમગ્ર સમાજનાં સત્તાકીય વલણોમાં પરિવર્તન એ આવા વિકાસનું અનિવાર્ય પરિણામ હોવું જોઈએ.

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે નવી સદીનો અને નૂતન સહસ્રાબ્દીનો પડકાર એ છે કે લોકોને તેમના અધિકારો પ્રાપ્ત કરવા માટેની ક્ષમતા ઊભી કરવા માટે કેવી રીતે તૈયાર કરવા અને સંગઠિત કરવા. લોકોમાં શક્તિનો સંચાર કરવો અને લોકોમાં તેમના પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવા માટે જરૂરી સંસાધનો એકત્ર કરવા માટેની શક્તિ ઊભી કરવી એ જ એક કાયમી અને ટકાઉ ઉપાય છે. સ્થાનિક સ્તરે વિકાસના ખ્યાલ વિશે સ્પષ્ટતા સાથે આયોજન થાય, અમલ થાય અને સમગ્ર પ્રક્રિયા ઉપર દેખરેખ રખાય તથા પરિણામોનું સહભાગી મૂલ્યાંકન થાય તો જ વિકાસના અધિકારનું સ્થાનિક સ્તરે પાલન થયું છે એમ કહેવાય. અધિકારોની પ્રાપ્તિ વિકાસના મૂળમાં છે એ વિકાસ અંગેનો નવતર અભિગમ છે. આ અભિગમ પરિવર્તન માટે સંગઠન બનાવવાની ગતિશીલ પ્રક્રિયા સત્તાના બદલાતા સંબંધો સુધી દોરી જાય છે. સત્તાના સંબંધોનું પરિવર્તન એ જ અધિકાર આધારિત અભિગમ દ્વારા થયેલા વિકાસનું પરિણામ હોઈ શકે.

મૂળભૂત અધિકારોના પ્રશ્ને સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રની ભૂમિકા

છેલ્લા પાંચ દાયકાથી સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્રના પ્રયાસો અન્યાય અને ગરીબી દૂર કરવા માટેના રહ્યા છે. રાષ્ટ્રીય અને વૈશ્વિક બંને સ્તરે વિકાસના ક્ષેત્રમાં ગરીબી નિવારણ માટે પ્રયાસો થયા છે અને બંને સ્તરે તે અંગેની સમજમાં પણ પરિવર્તનો આવ્યાં છે. તેથી આ લડત ‘અધિકારો’ના ક્ષેત્ર સુધી પહોંચી છે. આ લેખમાં આ વલણ પરિવર્તનનો સંદર્ભ અને તર્ક સમજાવાયા છે, અને ‘અધિકારો’નું ક્ષેત્ર એટલે શું તે તપાસાયું છે. ‘એક્શન એઈડ’(ઈન્ડિયા)ની દેશમાંની તેની વ્યૂહાત્મક દરમ્યાનગીરીની પુનર્વ્યાખ્યા કરવા તેની જે આંતરિક કાર્યશાળા યોજાઈ હતી તેમાં તેના હાલના ભારત ખાતેના નિયામક શ્રી હર્ષ મંદેર દ્વારા આ લેખ રજૂ કરાયો હતો.

વિકાસ અંગેના સિદ્ધાંત અને વ્યવહારોની ઉલ્કાંતિ

સંસ્થાનવાદી બેડીઓ તોડ્યા પછીના દાયકાઓમાં મોટા ભાગના સ્વતંત્ર દેશોની સરકારોએ આર્થિક વૃદ્ધિ પર ભાર મૂક્યો. મુખ્યત્વે તે કેન્દ્રિત આર્થિક આયોજન દ્વારા પ્રેરિત હતી. મોટા ભાગના આવા પ્રયાસો પાછળની શ્રદ્ધા એ હતી કે ગરીબો સહિતના સમાજના તમામ વર્ગો ‘પ્રગતિ’ના લાભ આપોઆપ અને સમાન રીતે મેળવશે.

વધતી જતી અસમાનતા અને લાભથી વંચિત એવાં જૂથોના અસંતોષના ઘણી વારના હિંસક અને ઉદામવાદી ઉદ્દેકોએ વિકાસ ઝમતો ઝમતો નીચે ઊતરશે એવા ‘ટ્રિકલ ડાઉન સિદ્ધાંત’ને ખોટો ઠેરવ્યો. ભારત જેવાં કર્મશીલ રાજ્યો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ બંનેએ ગરીબી પર સીધો હુમલો કરવા પર અને અન્ન, પાણી, આવાસ, શિક્ષણ, આરોગ્ય સંભાળ જેવી પાયાની જરૂરિયાતો સેવા ક્ષેત્ર દ્વારા પૂરી પાડવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું.

સેવા પૂરી પાડવાના આ તબક્કામાં ખાસ કરીને ૧૯૮૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં અને ૧૯૯૦ના દાયકાના પૂર્વાર્ધમાં સ્થાનિક સ્તરે લોકોની સક્રિય ભાગીદારી વધે, સ્થાનિક સમુદાયો સ્વસહાય કરે અને આત્મનિર્ણયના અધિકારને પ્રોત્સાહન મળે વગેરે જેવા ખ્યાલો ઊભા થયા. તેમાં વિકાસ અંગેની વિવિધ સ્થાનિક સંસ્કૃતિ, જ્ઞાન અને પરંપરાઓને ખૂબ માન-આદર અપાયાં. જો કે, આમાંની ઘણી પદ્ધતિઓની એક અગત્યની ટીકા એ હતી કે ગરીબો સારા જીવન અને ન્યાય માટે જે લડત આપતા હતા તેના રાજકીય પાસાથી તે અલગ હતી અને તેથી તે આ પાસાને નબળું પાડતી હતી.

‘લોકકેન્દ્રી વિકાસ’નો ખ્યાલ ૧૯૯૦ના દાયકાના ઉત્તરાર્ધમાં વધારે મજબૂત બન્યો. તેમાં રાજકીય સહભાગિતાને વધારે વ્યાપક બનાવવાનો પ્રયાસ થયો. સહભાગી સ્થાનિક સરકાર અને લોકોનાં મજબૂત સંગઠનોના પાયા પર એ રાજકીય સહભાગિતાનું નિર્માણ થયું. તેમાં સંસાધનો પર લોકો ફરી અંકુશ મેળવે અને જીવનનિર્વાહ ઊભો કરવાની તેમને તક મળે એ ઈચ્છિત હતું. આ ગાળામાં ‘સામાજિક મૂડી’ના સર્જન ઉપર ભાર મુકાયો અને વિકાસનો અધિકાર-આધારિત અભિગમ તે ગાળા દરમ્યાન ઊભો થયો. આ અભિગમનાં અર્થ અને તેના મહત્ત્વને આપણે અહીં તપાસીશું.

વિકાસ અંગેના અભિગમો

સામાજિક નીતિ અને વિકાસ અંગેના સાહિત્યમાં પાયાની જરૂરિયાતો પૂરી કરવી અને લોકોના અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવાનું એ બે વિષયો વચ્ચે ઘણી વાર ભેદરેખા દોરવામાં આવે છે. ૧૯૭૦ના દાયકા દરમ્યાન વિકાસના સિદ્ધાંતમાં પાયાની જરૂરિયાતોના અભિગમનું વર્ચસ્વ ખાસ્સું વધી ગયું હતું. તેને વિકાસ ઝમતો ઝમતો નીચે સુધી પહોંચશે એવા ‘ટ્રિકલ ડાઉન’ સિદ્ધાંતની નિષ્ફળતા સાથે સાંકળવામાં આવ્યો હતો. આ સિદ્ધાંત ગરીબી દૂર કરવા માટે આર્થિક વૃદ્ધિ ઉપર ભાર મૂકતો હતો.

રાષ્ટ્રોની અંદર અને આંતરરાષ્ટ્રીય રીતે વધતી અસમાનતા અને સંપૂર્ણ તથા સાપેક્ષ ગરીબીમાં થતા ચિંતાજનક વધારાએ સામાજિક નીતિમાં વિકાસના પુનર્વહેંચણીના પાસા અંગે ચિંતા ઊભી કરી. ઘણા દેશોમાં ગરીબીનાં માળખાગત કારણોને ઉકેલવાને માટે તૈયારી નહોતી. જેમ કે, જમીન સુધારા જેવા ઉપાયો પ્રયોજવાની તૈયારી નહોતી. તેથી ગરીબી નિવારણ માટે હળવો અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો અને ગરીબોને અન્ન, પાણી, આરોગ્ય, શિક્ષણ જેવી પાયાની જરૂરિયાતો વધારે મળે તેના પર ધ્યાન અપાયું. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ પાયાની જરૂરિયાતો પરિપૂર્ણ કરવામાં સરકારની નિષ્ફળતા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું અને સેવાઓ પૂરી પાડવા માટે પોતાની વધારે સંવેદનશીલ એવી વ્યવસ્થા ગોઠવી.

પાયાની જરૂરિયાતો માટે સેવાઓ પૂરી પાડવાનો અભિગમ સ્થાનિક સંદર્ભમાં સફળ થયો અને ગરીબોનું જીવનધોરણ સુધર્યું પણ ખરું. જો કે, તેણે ઘણી વાર સત્તા અને માળખાગત અન્યાયના પ્રશ્નોને અવગણ્યા.

વેઈન એલવર્ડ લખે છે કે, “જો તમે કોઈ બાળકને ડૂબતું જુઓ છો તો તમે તેને બચાવવા માટે ફૂદી પડો છો, અને જો તમે એવું બીજું અને ત્રીજું બાળક પણ જુઓ તો પણ તમે એમ જ કરો છો. તમે બાળકોને બચાવવામાં એટલા વ્યસ્ત થઈ જાઓ છો કે તમે એ તરફ નજર જ કરતા નથી કે કોઈક બાળકોને નદીમાં ફેંકી રહ્યું છે.”

સ્ટ્રીટને આપણને એ બાબતની યાદ અપાવી કે પાયાની જરૂરિયાતોનો અભિગમ ગરીબોને તેમની પરિસ્થિતિ સુધારવા માટેની તાકાત આપે છે કે નહિ કે પછી તે વર્તમાન દમનકારી વ્યવસ્થાને જ બળવત્તર બનાવે છે એ સ્પષ્ટ જ નથી.

આ અભિગમની સખત ટીકા કરતાં ફિરોઝ મનજી કહે છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ વિકાસની આવી રાજકીય રીતે ‘તટસ્થ’ એવી વ્યૂહરચનાને વળગીને ગરીબીને બિનરાજકીય સ્વરૂપ આપવામાં ફાળો આપ્યો છે. અને તેથી તે અલ્પવિકાસના રાજકીય અર્થકારણનો એક અંતર્ગત ભાગ બની છે અને તે એવી વ્યવસ્થાનો ભાગ બની છે કે જેથી તે ગરીબીના વધારામાં ફાળો આપે. તેઓ જણાવે છે કે આવી ઘણી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ સેવા પૂરી પાડનારી પેટા કોન્ટ્રાક્ટરો છે અને તે સૌથી ગરીબ લોકો ઉપરની માળખાગત ગોઠવણની અસરને નેસ્તનાબૂદ કરે છે. આવી સંસ્થાઓ માત્ર સેવા પૂરી પાડવા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે. તેઓ લોકોને સક્ષમ બનાવવા ઉપર ધ્યાન આપતી નથી. એટલે

લોકો ઠેરના ઠેર રહે છે.

કેનિયાની પાયાના અધિકારોની સુકાન સમિતિએ ૧૯૯૮માં એમ કહ્યું હતું કે પાયાની જરૂરિયાતો અને અધિકારો એક જ સિક્કાની બે બાજુઓ છે. તેમ છતાં છેલ્લા દાયકાઓનો અનુભવ એમ દર્શાવે છે કે પાયાના અધિકારો વિના પાયાની જરૂરિયાતો કદી પણ પૂર્ણ થઈ શકે નહિ. ગરીબીના નિવારણનો મુખ્ય પડકાર આ જ છે.

અધિકારો વિના જરૂરિયાતોની કાળજી ના લઈ શકાય એવા મતને અમર્ત્ય સેને કરેલા સંશોધનથી ટેકો મળ્યો છે. દુકાળ જેવી કારમી પરિસ્થિતિમાં પણ અમ્મની અછતને કારણે દુકાળ નથી જન્મતો પણ અમ્મની અસરકારક માલિકીના અભાવને લીધે તે જન્મે છે એમ તેઓ કહે છે.

ફર્ગ્યુસને એવી દલીલ કરી છે કે લોકોને પસંદગીકર્તાઓ તરીકે જોવાને બદલે જરૂરિયાતોના સ્થળ તરીકે જોવામાં આવે છે અને તેથી સામાજિક નીતિ તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં લોકોને નિષ્ક્રિય લક્ષ્યાંક જૂથ તરીકે જોવામાં આવે છે, ઉપરથી નીચે તરફની ટેકનોક્રેટિક પ્રક્રિયાના લક્ષ્યાંક ગણવામાં આવે છે. લોકોને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર બનનાર અને તેના પર પ્રભાવ પાડનાર સક્ષમ વ્યક્તિઓ ગણવામાં આવતા નથી. કુટુંબોમાં કે જાહેર બાબતોમાં તેઓ તેમની જિંદગીને આકાર આપી શકે છે એમ માનવામાં આવતું જ નથી.

માનવ અધિકારો શું છે?

માનવ અધિકારો એ એવા અધિકારો છે કે જેને દરેક મનુષ્ય પ્રાપ્ત કરવાનો અધિકાર ધરાવે છે અને તેમના રક્ષણનો પણ અધિકાર ધરાવે છે. આ અધિકારો પાછળનો ગર્ભિત ખ્યાલ એ છે કે તમામ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોને તે અધિકારો છે. તમામ સમાજો અને સંસ્કૃતિઓમાં આ અધિકારો એક યા બીજા સ્વરૂપે અસ્તિત્વ ધરાવે જ છે. આ અધિકારોનું સમકાલીન આંતરરાષ્ટ્રીય નિવેદન એ ‘માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા’ છે.

આ ઘોષણામાં બે પ્રકારના અધિકારો છે: એક છે નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો, અને બીજા છે આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો. ઘોષણા કહે છે કે આ બંને પ્રકારના અધિકારો લોકોને ભય અને અછતમાંથી સ્વતંત્રતા બક્ષે છે. બંને પ્રકારના અધિકારોનું જગતમાં સ્વતંત્રતા, ન્યાય અને શાંતિના પાયા તરીકે રક્ષણ થવું જોઈએ.

ઘોષણામાં જાહેર કરાયેલા માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવાની તમામ

સરકારોની ફરજ છે. નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોના શીર્ષક હેઠળ તમામ સરકારોએ તેમના નાગરિકોનાં જીવન, સ્વતંત્રતા અને સલામતીનું રક્ષણ કરવાનું છે. તેમણે એની કાળજી રાખવાની રહેશે કે કોઈને ગુલામ ન બનાવાય અને કોઈને સ્વચ્છંદી ધરપકડ, અટકાયત કે ત્રાસનો ભોગ ન બનવું પડે. દરેક વ્યક્તિને વાજબી સુનાવણીનો અધિકાર છે. વિચાર, અંતરાત્માના અવાજ અને ધર્મના અધિકારોનું તથા અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યનું પણ રક્ષણ સુચાવાયું છે.

આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોના શીર્ષક હેઠળ તમામ સરકારો તેમના નાગરિકોના જીવનની સ્થિતિ સતત સુધારવાનો પ્રયાસ કરે તે અપેક્ષિત છે. દા.ત. તેમણે અન્ન, વસ્ત્ર, આવાસ અને તબીબી સંભાળ, કુટુંબના રક્ષણ અને સામાજિક સલામતી, શિક્ષણ તથા રોજગારીના અધિકારની કાળજી રાખવાની રહેશે. કોઈ પણ જાતના ભેદભાવ વિના આ અધિકારોને તેમણે પ્રોત્સાહન આપવાનું રહેશે.

(‘હ્યુમન રાઈટ્સ: ધ ન્યૂ કોન્સેન્સસ’, રિજન્સી પ્રેસ, ૧૯૯૪.)

જો આપણે લોકોને જરૂરિયાતના સ્થળ તરીકે નહિ પણ સક્રિય વ્યક્તિઓ તરીકે ગણીએ તો આપણે અધિકારોના અભિગમમાં આવી પહોંચીએ છીએ. ફિરોઝ મનજી કહે છે કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓએ એ પિછાણવું પડે કે કોઈ 'તટસ્થ' ભૂમિ નથી, વિકાસની પ્રક્રિયામાં કોઈ માનવવિહીન ભૂમિ નથી. એટલે પસંદગી ખૂબ સ્પષ્ટ છે: ગરીબી, અન્યાય અને સંઘર્ષ વધારનારા સામાજિક સંબંધો બળવત્તર બને તેવી ભૂમિકા જાણ્યે-અજાણ્યે ભજવવી, અથવા આ સામાજિક સંબંધોને ઉથલાવે તેવી સમાજની પ્રક્રિયાને ટેકો આપવાની વિધાયક ભૂમિકા ભજવવી.

વિકાસનો અધિકાર આધારિત અભિગમ

અધિકાર એટલે શું અને વિકાસનો અધિકાર આધારિત અભિગમ એટલે શું તે સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે આપણે જરા ભૂતકાળમાં જઈએ.

મુરેએ ૧૯૮૪માં અધિકારની કાનૂની કે નૈતિક ભૂમિકાએ વાજબી દાવા તરીકે વ્યાખ્યા આપી હતી. તેમાં કશુંક ધરાવવાનું કે મેળવવાનું છે અને કોઈ નિશ્ચિત રીતે કાર્ય કરવાનું છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અધિકારો એ હકો છે કે જેમને નૈતિક કે કાનૂની સિદ્ધાંતોનો ટેકો

માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા: એક વિહંગાવલોકન

માનવ અધિકારોની વૈશ્વિક ઘોષણા એમ જાહેર કરે છે કે માનવ અધિકારો દરેક મનુષ્યના મનુષ્ય તરીકેના ગૌરવ પર આધારિત છે. સ્વતંત્રતા અને સમાનતાના અધિકારો મનુષ્યના અંતર્ગત ગૌરવમાંથી નિષ્પન્ન થાય છે અને તે મનુષ્યથી અલગ પાડી શકાય તેમ નથી, તથા તે રાજ્યની સત્તાઓથી પણ પર છે. મનુષ્યોના સમાન ગૌરવને માન્યતા ભ્રાતૃત્વની ભાવના તરફ દોરી જવી જોઈએ.

ઘોષણા એ સિદ્ધાંત ઉપર ભાર મૂકે છે કે દરેક વ્યક્તિને તમામ અધિકારો જાતિ, રંગ, સ્ત્રી-પુરુષ, ભાષા, ધર્મ, રાજકીય કે અન્ય રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક મૂળ, મિલકત, જન્મ કે અન્ય દરજ્જાના ભેદભાવ વિના પ્રાપ્ત થવા જોઈએ (કલમ-૨).

ઘોષણા એ બાબત ઉપર ભાર મૂકે છે કે વ્યક્તિને જીવનનો, સ્વતંત્રતાનો અને સલામતીનો અધિકાર છે (કલમ-૩). આ મૂળભૂત અધિકારોના આધારે તે અનેક રાજકીય અને નાગરિક અધિકારોની ઘોષણા કરે છે (કલમ ૪-૨૧). તે આ મુજબ છે:

- કોઈને ગુલામીમાં રાખી શકાશે નહિ.
- કોઈની સતામણી કરાશે નહિ કે કોઈને ઘાતકી, અમાનવીય કે ગૌરવવિહીન સજા કરી શકાશે નહિ.
- દરેક વ્યક્તિને કાયદા સમક્ષ માન્યતા મેળવવાનો અધિકાર છે.
- દરેકને સક્ષમ રાષ્ટ્રીય અદાલતો દ્વારા અસરકારક ઉપાય મેળવવાનો અધિકાર છે.
- કોઈની સ્વચ્છંદી રીતે ધરપકડ કે અટકાયત કરી શકાશે નહિ અથવા કોઈને દેશવટો આપી શકાશે નહિ.
- સ્વતંત્ર અને નિષ્પક્ષ અદાલતો દ્વારા ન્યાયી અને જાહેર સુનાવણી સમક્ષ સંપૂર્ણ સમાનતા ધરાવવાનો અધિકાર.
- જે વ્યક્તિ ઉપર દંડાત્મક ગુનાનો આરોપ મુકાયો છે તે દોષિત સાબિત થાય તે સમય સુધી તે વ્યક્તિને નિર્દોષ ગણાવાનો અધિકાર છે.

- કોઈની અંગત, કૌટુંબિક, ઘરેલૂ કે પત્રવ્યવહારની બાબતમાં સ્વચ્છંદી દરમ્યાનગીરી કરી શકાશે નહિ.
- ફરિયાદમાંથી આશ્રય મેળવવાનો દરેકને અધિકાર છે.
- રાષ્ટ્રીયતા ધરાવવાનો દરેકને અધિકાર છે.
- પુખ્ત વય ધરાવતાં સ્ત્રી-પુરુષોને લગ્ન કરવાનો અને કુટુંબ ધરાવવાનો અધિકાર છે.
- દરેક વ્યક્તિને હેરફેર, મત અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતા, વિચાર, અંતરાત્મા અને ધર્મની સ્વતંત્રતા તથા શાંતિપૂર્વકના સભા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતા ધરાવવાનો અધિકાર છે.
- દરેકને પોતાના દેશની સરકારમાં ભાગીદાર થવાનો અધિકાર છે. ઘોષણા એવી જાહેરાત કરે છે કે વ્યક્તિના મુક્ત વિકાસ અને ગૌરવને જાળવવા માટે આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો અપરિહાર્ય છે. દરેકને રાષ્ટ્રીય પ્રયાસ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર દ્વારા આ અધિકારો પ્રાપ્ત કરવાનો હક છે (કલમ-૨૨).

ઘોષણામાં આ મુજબના આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારો માન્ય રખાયા છે: સામાજિક સલામતીનો, કામનો, આરામનો અને આનંદ-પ્રમોદનો અધિકાર; વ્યક્તિના આરોગ્ય અને કલ્યાણ માટે પર્યાપ્ત એવા જીવનધોરણનો અધિકાર, શિક્ષણનો અધિકાર તથા સમુદાયના સાંસ્કૃતિક જીવનમાં ભાગીદાર થવાનો અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિમાં હિસ્સેદાર થવાનો અધિકાર (કલમ ૩-૨૭).

ઘોષણા એમ જણાવે છે કે દરેકને એવી સામાજિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યવસ્થા ધરાવવાનો અધિકાર છે કે જેમાં ઘોષણામાં નિર્દિષ્ટ અધિકારો અને સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ય હોય. અંતે એ એમ જાહેર કરે છે કે દરેકની સમુદાય પ્રત્યેની ફરજો છે કે જેમાં જ વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વનો સંપૂર્ણ અને સ્વતંત્ર વિકાસ શક્ય છે.

સ્રોત: હ્યુમન રાઈટ્સ પ્રેક્ટિસ: એ રિસોર્સ બુક ફોર સ્ટડી, એક્શન એન્ડ રિફ્લેક્શન, લેખક: ડી.જે. રવીન્દ્રન, અર્થવોર્મ બૂક્સ, ૧૯૯૮.

છે. લોકોના અધિકારો મનુષ્ય તરીકે માનવ અધિકારો છે. પાઉલો ફેરે કહે છે કે, “મનુષ્ય હોવું એટલે બીજાઓ સાથે અને જગત સાથે સંબંધ બાંધવો. વસ્તુલક્ષી વાસ્તવિકતા તરીકે વ્યક્તિથી સ્વતંત્ર રીતે તેમાં જગતનો અનુભવ કરવાનો છે.”

અનેકે, અને ખાસ કરીને ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્રો’ (યુનાઈટેડ નેશન્સ)ના ઠરાવોએ, આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે માનવ અધિકારોનું કાનૂની માળખું પૂરું પાડ્યું છે. જો કે આ ઠરાવોનાં તમામ પાસાંનો સાર્વત્રિક સ્વીકાર થયો નથી. ખાસ કરીને મિલકતનો અધિકાર મૂળભૂત અધિકાર ગણવો જોઈએ કે નહિ તેના વિશે વિવાદ પ્રવર્તે છે. કેટલાક એવી દલીલ કરે છે કે આ અધિકાર ગરીબોને અન્ય માનવ અધિકારો મેળવતાં રોકે છે. વિભિન્ન દેશોની સરકારોએ નિશ્ચિત અધિકારોના અમલ માટે બંધારણીય અને કાનૂની વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી છે. પરંતુ અનેક અધિકારો માત્ર આકાંક્ષાઓ દર્શાવે છે. તેમને રાજકીય મંજૂરીઓ મળી નથી કે કાનૂની રીતે તેમનો અમલ થઈ શકતો નથી (જેમ કે ભારતના બંધારણમાં રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આ જ પ્રકારની જોગવાઈ છે), કે સમુદાયો દ્વારા નૈતિક રીતે પણ તેમનો અમલ થઈ શકતો નથી.

માનવ અધિકારો મનુષ્યના અસ્તિત્વ અને ગૌરવપૂર્ણ જીવન માટે અત્યંત આવશ્યક છે, અને તેમાં નિમ્નલિખિત અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે:

- જીવનનો અને સ્વતંત્રતાનો અધિકાર.
- વ્યક્તિના તેમ જ તેના કુટુંબના આરોગ્ય અને કલ્યાણ માટે પર્યાપ્ત જીવનધોરણ મેળવવાનો અધિકાર.
- જરૂરિયાતના સમયે સામાજિક રક્ષણનો અધિકાર.
- શારીરિક અને માનસિક આરોગ્યના ઉચ્ચતમ ધોરણે પહોંચવાનો અધિકાર.
- કામનો અધિકાર અને કામની ન્યાયી તથા સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ મેળવવાનો અધિકાર.
- અન્ન, વસ્ત્ર અને આવાસની પ્રાપ્તિનો અધિકાર.
- અંગત અને કૌટુંબિક જીવનનો અધિકાર.

માનવ અધિકારોમાં માનવીય ગૌરવ, સર્જનાત્મકતા અને બૌદ્ધિક તથા આધ્યાત્મિક વિકાસ માટે જરૂરી સ્વાતંત્ર્ય અને અધિકારોનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત.

- શિક્ષણ અને માહિતીની પ્રાપ્તિનો અધિકાર.
- ધર્મ, મત, વાણી અને અભિવ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય.
- સંગઠનની સ્વાતંત્રતા.
- રાજકીય પ્રક્રિયામાં સહભાગી થવાનો અધિકાર.
- સાંસ્કૃતિક જીવનમાં સહભાગી થવાનો અધિકાર.

તેમાં શારીરિક સલામતી અને સ્વાતંત્ર્ય માટે જરૂરી અધિકારોનો સમાવેશ પણ થાય છે. દા.ત.

- ગુલામીથી મુક્તિનો અધિકાર.
- વ્યક્તિની સલામતીનો અધિકાર.
- સ્વચ્છંદી ધરપકડ કે કેદમાંથી મુક્તિનો અધિકાર.
- સત્તામણીથી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો અને ઘાતકી, અમાનવીય કે ગૌરવહીન સજામાંથી સ્વતંત્રતા મેળવવાનો અધિકાર.

સ્ત્રીઓ અને પુરુષોના સમાન અધિકારો છે અને જાતિ, રંગ, સ્ત્રી-પુરુષ, ધર્મ, ભાષા, રાજકીય કે અન્ય મત, રાષ્ટ્રીય કે સામાજિક મૂળ, મિલકત કે જન્મ અથવા અન્યના દરજ્જાના ભેદભાવ સિવાય સૌને સમાન રીતે આ અધિકારો મળે છે.

નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો અને બીજા આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો વચ્ચેના વિરોધાભાસ વિશે ઘણા લાંબા સમયથી સતત વિવાદ ચાલ્યા કરે છે.

કેટલાક સમાજવાદી અને વિકસતા દેશોમાં એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે પાણી, અન્ન, વસ્ત્ર, આવાસ અને શિક્ષણ જેવા સામાજિક-આર્થિક પાયાના અધિકારો મેળવતી વખતે નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોની તુલનાએ તે પ્રાથમિકતા ધરાવે છે. એટલે કે એકત્ર થવાનો અધિકાર, સંગઠનનો અધિકાર, આંદોલનની સ્વતંત્રતા તથા વ્યક્તિગત સ્વતંત્રતાનો અધિકાર વગેરે કરતાં તે પ્રાથમિકતા ધરાવે છે. આ દલીલમાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો સામાજિક અને આર્થિક અધિકારો વિના નકામા છે, અને એમના વિના નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો સિદ્ધ થઈ શકે જ નહિ. તેથી આર્થિક વિકાસ માટે રાજકીય સ્વાતંત્ર્ય પર કાપ જરૂરી બની જાય છે. સિંગાપોર, મલેશિયા અને ઈન્ડોનેશિયા જેવા દેશોનાં ઉદાહરણો આ માટે આપવામાં આવે છે. તેમણે નાગરિક સ્વાતંત્ર્યને ભોગે આર્થિક વૃદ્ધિ સાધી છે.

એનાથી વિરુદ્ધ, પૃથ્વીના ઉત્તર ગોળાર્ધના દેશોમાં આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો કરતાં નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પર વધારે ધ્યાન આપવામાં આવે છે.

આર્થિક અને સામાજિક અધિકારોને દ્વિતીય વર્ગના અધિકારો તરીકે જોવામાં આવે છે. એટલે કે તેનું રાજ્ય દ્વારા પાલન થઈ શકે તેમ નથી અને ન્યાય નથી એમ માનવામાં આવે છે. સમય જતાં તે ધીમે ધીમે જ સિદ્ધ કરી શકાય એમ માનવામાં આવે છે. ધનવાન દેશોની સરકારો અને સમાચાર માધ્યમો રાજકીય પક્ષો પર પ્રતિબંધ, સમાચારપત્રો

પર સેન્સરશિપ અને કેસ ચલાવ્યા વિનાની અટકાયતની ઉતાવળે જોરદાર હિમાયત કરે છે. જો કે, ગરીબી, બેકારી, દુકાળ, અપોષણ અને રોગચાળા પ્રત્યે તેમનો પ્રતિભાવ અધિકારો વિશેની ચિંતાથી પ્રેરિત નથી હોતો પણ સખાવતથી પ્રેરણા પામેલો હોય છે.

ભારતના બંધારણમાં પણ આવી શ્રેણીગતતા સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. શિક્ષણનો અધિકાર જેવા મોટા ભાગના સામાજિક અને આર્થિક અધિકારો રાજ્ય નીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોમાં છે અને તે આકાંક્ષાગત છે, કાનૂની ધોરણે તેમનો અમલ શક્ય નથી. આ પ્રમાણે અમલમાં મૂકવા માટેના મોટા ભાગના મૂળભૂત અધિકારો રાજકીય અને નાગરિક અધિકારો છે.

પરિણામે સૌથી ગરીબ લોકોના ગૌરવપૂર્ણ જીવનના અસ્તિત્વને ટકાવવા માટે જે ઘણા અધિકારો મહત્વના છે તેમનું પાલન ભાગ્યે જ થાય છે. જીવનનિર્વાહના અધિકારની અમલપાત્રતાનો સૂચિતાર્થ એ છે કે કોઈક પ્રકારની રોજગારીની બાંધધરી અપાવી જોઈએ. આવાસનો અધિકાર ઝૂંપડાવાસીઓ અને બેઘર લોકોને ગુનાકરણમાંથી બચાવી શકે અને અસલામતીમાંથી રક્ષણ આપી શકે. ૧૯૮૭નો સમાન તક ધારો પ્રગતિશીલ છે અને તે પહેલી જ વાર વિકલાંગોના અધિકારોને કાનૂની રાહે માન્યતા બક્ષે છે. પરંતુ તેની મોટા ભાગની જોગવાઈઓમાં ભંગ બદલ દંડાત્મક કાર્યવાહીની જોગવાઈ નથી. તેથી આર્થિક અને સામાજિક અધિકારો માત્ર કાયદાપોથીઓમાં જ રહી જાય છે અને વિકલાંગો જેવા લોકોની જિંદગીમાં તેથી કંઈ વાસ્તવિક ફેર પડતો નથી.

વિકાસના મુખ્ય પ્રવાહમાં અને અધિકારો અંગેના સાહિત્યમાં જે બાબતે સર્વસંમતિ પ્રવર્તે છે તે એ છે કે માનવ અધિકારો લગભગ અવિભાજ્ય છે. માનવ અધિકારોની અવિભાજ્યતાનો સિદ્ધાંત એમ દર્શાવે છે કે સામાજિક અને આર્થિક અધિકારો નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો જેટલા જ મહત્વના છે અને તે બંને સાથે જ અપાવા જોઈએ. દા.ત. આરોગ્યનો અધિકાર જો લોકોને સેવા પૂરી પાડવા અંગેની લોકશાહી નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગીદાર થવાનો અધિકાર ન હોય તો મળી શકે નહિ. એ જ રીતે જો લોકોની આરોગ્યની સ્થિતિ સારી ના હોય અને તેઓ આર્થિક કલ્યાણની સ્થિતિમાં ના હોય તો લોકો નિર્ણય પ્રક્રિયામાં ભાગ લઈ શકતા નથી. બીજું એક ઉદાહરણ લઈએ. વિકસતા દેશોમાં ગ્રામીણ ગરીબો માટે જીવન ગુજરાન ચલાવવા જમીન હોવી અનિવાર્ય છે. તે આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકાર છે. અને છતાં જમીનના અધિકારો એ ન્યાય બાબત છે, તેથી અદાલતમાં તેમના રક્ષણની જરૂર રહે છે અને તેને પરિણામે તે નાગરિક અને રાજકીય પ્રશ્ન બને છે.

આ સંદર્ભમાં એક મહત્વનો પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે, જો અધિકારો કાનૂની અથવા નૈતિક રીતે લોકોના હક તરીકે માન્ય હોય તો પછી વિકાસનો અધિકાર આધારિત અભિગમ શું છે? ‘ધી ઓવરસીઝ ડેવલપમેન્ટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ’ દ્વારા ૧૯૮૮માં તેની આ રીતે વ્યાખ્યા બાંધવામાં આવી છે:

“વિકાસનો અધિકાર આધારિત અભિગમ વિકાસના એક હેતુ તરીકે માનવ અધિકારોની સિદ્ધિને ગણે છે. આ અભિગમ માનવ અધિકારો વિશેના વિચારનો વિકાસની નીતિના માળખા તરીકે ઉપયોગ કરે છે. તે વિકાસલક્ષી કાર્યના ટેકામાં માનવ અધિકારોના ઉત્તરદાયિત્વ અને તેના આંતરરાષ્ટ્રીય સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. આ બધામાં માત્ર નાગરિક અને રાજકીય અધિકારોનો જ સમાવેશ નથી થતો પણ આર્થિક, સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક અધિકારોનો પણ સમાવેશ થાય છે.”

આ વ્યાખ્યામાં કેટલીક સમસ્યાઓ નડે છે. સૌથી મહત્વની બાબત તો એ છે કે અધિકારોનો અભિગમ તેના હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ઠરાવોનો ઉપયોગ કરે પણ ખરો અને ન પણ કરે. તે રાષ્ટ્રીય કાયદાઓ, સામાજિક રીતે સ્વીકૃત એવા સમતા અને ન્યાયના સિદ્ધાંતો જેવાં અન્ય વિવિધ સ્ત્રોતોમાંથી શક્તિ અને સ્વીકૃતિ મેળવી શકે અથવા લોક સંગઠનોની લડત કે સંગઠનોમાંથી તે મેળવી શકે. તે એવી ધારણા પર આધારિત છે કે માનવ અધિકારો દુનિયામાં બધે જ સાર્વત્રિક રીતે સ્વીકૃત છે. શિવજી એવી દલીલ કરે છે કે “અધિકારો કાનૂની જોઈએ... તેનો અર્થ એ છે કે તે સ્થિર છે અને સંપૂર્ણતાવાદી માળખું છે, એટલે કે તે દાવો અને હકના સંદર્ભમાં છે પરંતુ તેનો અર્થ છે લડત. એ અર્થમાં એ યોગ્ય હોવા કરતાં વધારે તો યોગ્યતાની નજીક છે. લડતના સાધન તરીકે જોવાય તો અધિકાર એ ઉપરથી આપવામાં આવેલી સખાવત નથી પરંતુ લોકો નીચેથી જે લડત કરે છે તેની આસપાસ તે ઊભો થાય છે.”

‘ધી ઓવરસીઝ ડેવલપમેન્ટ ઈન્સ્ટિટ્યુટ’ પણ એની સ્પષ્ટતા કરતી નથી. અધિકાર આધારિત અભિગમ માનવ અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવા શી ભૂમિકા ભજવી શકે તે જણાવતી નથી.

મનજીએ એકતા ઊભી કરવાની આ અભિગમની ભૂમિકા અસરકારક રીતે સમજાવી છે: “એકતાનો અર્થ અન્ય લોકોની લડાઈ લડવાનો નથી થતો. તે તો વિવિધ લોકો વચ્ચે પારસ્પરિક આદર અને સહન કરવા પડતા અન્યાયો વિશે ચિંતાને આધારે સ્થપાતો સહકાર છે. એ અન્યાયના સંદર્ભમાં પક્ષપાતી વાત કરવાનો અર્થ ધરાવે છે તે સહાનુભૂતિ કે સખાવત પર કે દયાનાં કે કરુણાનાં ચિત્રો પર નિર્મિત નથી. તે

વિદેશોમાં તમારી યોજનાઓ ચલાવવા માટે નાણાં એકત્ર કરવાની બાબત નથી, પરંતુ તમારી પોતાની લડાઈ લડવા માટેની નાણાકીય તાકાત એકત્ર કરવાની બાબત છે. તે પોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં જ પગલાં ભરવાની બાબત છે કે જેથી અન્યાય સામેની પોતાની લડાઈમાં સફળ થવાની અન્ય લોકોની ક્ષમતા વધે.”

વિકાસના અધિકાર આધારિત અભિગમની વ્યાખ્યા આથી નીચેના સિદ્ધાંતોના સંદર્ભમાં બાંધી શકીએ:

- વિકાસ એક તટસ્થ પ્રક્રિયા છે એવા ખ્યાલનો નકાર અને તેમાં રાજકીય બાબત છે તેનો સ્વીકાર. તેમાં માળખાગત રીતે અવારનવાર અધિકારોના ભંગથી ઊભો થતો અન્યાય સહન કરનારાનો સ્પષ્ટ પક્ષ લેવામાં આવે છે.
- આવો અન્યાય જન્માવતાં પરિબળોને ડામવા માટેની પ્રક્રિયાને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે ટેકો આપવો કે જેથી ઐતિહાસિક રીતે વ્યવસ્થિતપણે જેઓ અધિકારોથી વંચિત છે તેવાં જૂથોને અધિકારો મળે.

માનવ અધિકારોના રક્ષકોની ભૂમિકા

પ્રક્રિયાઓના સંદર્ભમાં અધિકાર આધારિત અભિગમમાં અધિકારોના સતત તથા પદ્ધતિસરના ઈન્કારને ઓળખવાની જરૂર રહે છે. તેના કારણો અને સ્રોતોનું વિશ્લેષણ કરવાની જરૂર રહે છે. આવું વિશ્લેષણ તો જ અધિકૃત રહેશે જો અધિકારથી વંચિત જૂથો સાથે ઘનિષ્ઠ સંપર્ક સધાયો હશે. વળી, તેમાં આવાં જૂથોમાં તેમની વંચિતતાની સ્થિતિ અંગેની ચેતના ઊભી થઈ હશે તો અને તે દૂર કરવા માટેના ઉપાયો અંગે ચેતના જન્મી હશે તો તેવી પ્રક્રિયાનો સમાવેશ પણ તેમાં થશે.

અન્યાયના નિવારણની અને અધિકારોની પુનર્સ્થાપનાની લડત પદદલિત જૂથો દ્વારા જ હાથ ધરાવી જોઈએ, પણ બાહ્ય ટેકારૂપ સંસ્થા ઘણી ભૂમિકાઓ ભજવી શકે છે. સ્થાનિક સંદર્ભમાં નિશ્ચિત ભૂમિકાઓ સ્પષ્ટ રીતે નક્કી થઈ શકે અને તે માટે જૂથો સાથે ગહન ચર્ચા થઈ શકે છે. જો કે, કેટલીક સંભવિત પ્રસ્તુત ભૂમિકાઓ આ મુજબ છે:

- અધિકારથી વંચિત જૂથને જાહેરમાં ટેકો આપવો અને તેની સાથે એકતા વ્યક્ત કરવી.

દરમ્યાનગીરીનું સંભવિત આયોજન અને ક્રમાંકન (સમુદાયની સક્રિય ભાગીદારી સાથે)

૧. પરિસ્થિતિનું વિશ્લેષણ અને સમસ્યાની ઓળખ

પ્રાથમિક અને દ્વિતીક બંને પ્રકારનાં સ્રોતોમાંથી માહિતી મેળવીને અનેક પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરીને આ કામ કરી શકાય. પ્રાથમિક સ્રોતમાં સૂક્ષ્મ સ્તરીય આયોજન, બેઝલાઈન સર્વેક્ષણ વગેરેનો ઉપયોગ કરી શકાય.

સમસ્યાઓને રાજ્ય/ રાષ્ટ્રીય કે આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં ઓળખી શકાય અને સમસ્યાની તીવ્રતા કેટલી છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ઉપસી શકે, અને સંભવિત સહયોગો કે જોડાણો અંગે દષ્ટિપાત કરી શકાય.

૨. સૂચિત દરમ્યાનગીરીઓ માટેના મુદ્દાઓની ઓળખ

પરિસ્થિતિના વિશ્લેષણમાંથી ઓળખી કઢાયેલી સમસ્યાઓ વિશે જુઓ અને તે પણ અધિકારોના દષ્ટિકોણથી. એનો અર્થ એ છે કે એક વાર પ્રશ્ન ઓળખાઈ જાય તો આપણે આપણી જાતને નીચેના પ્રશ્નો પૂછી શકીએ. શું વર્તમાન પરિસ્થિતિ નીચેનાં કારણોથી છે?

- પરિસ્થિતિના સામના માટે શું યોગ્ય કાયદો કે નીતિ નથી?
- નીતિ છે ખરી, પણ શું તે યોગ્ય રીતે ઘડાઈ નથી? અને તેથી તેમાં સુધારાની જરૂર છે?
- નીતિ સારી છે પણ તો સમસ્યા તેના અમલની છે?
- શું કેટલાંક સ્થાનિક સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબળો છે જે

પરિસ્થિતિના સુધારામાં અવરોધરૂપ છે અને તેથી તેમને સ્થાનિક રીતે હાથ ધરી શકાય છે?

અને અંતે, મોટા ફેરફારો લાવી શકાય તે પહેલાં શું વચગાળાના સમય માટે સેવા પૂરી પાડવાની દરમ્યાનગીરી કરવાની જરૂર છે?

આ પ્રકારે વિશ્લેષણ કર્યા પછી દરેક સમસ્યા કથન પછી તે અંગે ટૂંકા અને લાંબા ગાળાની સૂચિત કાર્યલક્ષી યોજનાઓ આવે, તેમાં સેવા પૂરી પાડવાનો અને પ્રભાવ પાડવાનો સમાવેશ થઈ શકે.

અહીં એ બાબત યાદ રાખવાની છે કે આપણે માત્ર ગરીબીનાં બાહ્ય સ્વરૂપોનો જ સામનો નથી કરતા પણ આપણે તો તેના મૂળ સુધી જવાનું છે. તેથી એ જોવાનું અગત્યનું છે કે શું કેટલીક સમસ્યાઓ બીજી મૂળ કારણરૂપ સમસ્યાઓનું તો બાહ્ય સ્વરૂપ નથી ને? દા.ત. સ્થળાંતર એ રોજગારીના અભાવનું પરિણામ હોઈ શકે, અથવા પ્રાકૃતિક કે જેમાં માનવ અધિકારોનાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો વિકસાવવામાં આવ્યા છે. સ્ત્રીઓ પર આચરાતી હિંસા કલમ-૩-કે જેમાં દરેકને જીવન, સ્વતંત્રતા અને સલામતીનો અધિકાર છે -નો ભંગ કરે છે અને કલમ-૫-કે જેમાં કોઈ સત્તામણીનો ભોગ નહિ બને અથવા ઘાતકી, અમાનવીય કે ગૌરવહીન સજાનો ભોગ નહિ બને તેમ કહેવાયું છે -નો તેમાં ભંગ થાય છે.

- પાઉલો ફેરેએ જેને અંતરાત્માને જગાડવાની પ્રક્રિયા કહી છે તેમાં મદદ કરવી. તેમાં કોઈને તેની પદદલિતતા વિશે જાગૃત કરવાનો, તેનાં કારણોથી માહિતગાર કરવાનો અને આ અન્યાય અટકવો જોઈએ અને અટકી શકે છે એવી માન્યતા દૃઢ કરવાનો તથા સામૂહિક રીતે તેનો ઉકેલ આવી શકે છે એવો નિર્ધાર કરવાનો સમાવેશ થાય છે.
- અધિકારોની પુનર્સ્થાપના માટેની લડતમાં સહાય કરવી.
- શાંતિમય પ્રતિકાર અને લડતને ટેકો આપવો.
- રાજ્યના કાયદા અને નીતિઓ પર પ્રભાવ પાડવાના અને તેમના અમલના પ્રયાસોને ટેકો આપવો.
- સંબંધિત પ્રશ્નો અંગે કામ કરતાં અન્ય જૂથોના નિર્માણ કે તેમનાં નેટવર્ક્સને મજબૂત કરવામાં ટેકો આપવો.
- ઉપયોગી માહિતી અને તકનિકી મેળવવામાં મદદ કરવી.
- આ પ્રક્રિયાઓમાં કામ કરતાં અન્યાય સહન કરતાં જૂથોના કર્મશીલોને ટેકો આપવો.
- વિવિધ પ્રક્રિયાઓની અસર જન્મે તે ગાળા દરમ્યાન લોકોને સેવાઓ પૂરી પાડવામાં મદદ કરવી.

અધિકારના અભિગમ આધારિત વ્યૂહરચના:

‘એક્શન એઈડ’નો અનુભવ

અહીં આંતરરાષ્ટ્રીય દરમ્યાનગીરી કરતી સંસ્થા ‘એક્શન એઈડ’એ લીધેલાં પગલાંની રજૂઆત કરી છે:

૧. ગરીબીનાં કારણો અને અધિકારોના ઈન્કારની ઓળખ

ગંભીર અન્યાયને ઓળખવો અને અધિકારોના ઈન્કારને ઓળખવો એ આ અભિગમમાં સૌ પ્રથમ પગલું છે. નિશ્ચિત સ્થળે વંચિત જૂથોમાં કોણ છે તે તપાસવું. સમસ્યાની નીચેની બાબતો પર ધ્યાન આપવું:

- ઐતિહાસિક રીતે તકવંચિત જૂથોના અધિકારનો ઈન્કાર થાય છે.
- અન્યાય અવારનવારનો, કાયમી, લાંબા ગાળાનો છે કે જેથી તકવંચિત જૂથોને ભારે સહન કરવું પડે છે.
- નાગરિક સમાજનાં સંગઠનો તકવંચિત જૂથોને ન્યાય મેળવવા માટેના પ્રયાસોમાં ટેકો આપતાં નથી.
- લોકો અધિકારોની પુનર્સ્થાપના કરવા માટેની ક્ષમતા ઊભી કરવા માગે છે.

સમગ્ર પ્રદેશ માત્ર સ્થાનિક વિસ્તારમાં જ નહિ પણ સરકાર તથા સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓનાં નીતિ અને કાર્યક્રમોને વ્યાપક સંદર્ભમાં ટેકો આપવા માગે છે.

૨. વિકાસના વિકલ્પની પસંદગી

અત્યાર સુધી વિકાસના વૈકલ્પિક પ્રયાસો મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં કાયમી

અસર ઊભી કરવા માટે ઘડાતા હતા. તેમાં અનેક ક્ષેત્રે દરમ્યાનગીરી થતી હતી અને પસંદગીનું લક્ષ્યાંક જૂથ હતું. તેનાથી હજારો ગરીબ લોકોની જિંદગીમાં થોડું પરિવર્તન આવ્યું હતું. પરંતુ હકીકત એ હતી કે સદીને અંતે ગરીબી અને અસમાનતા વધ્યાં. અમારી સમજ એમ કહે છે કે વ્યાપક અને લાંબા ગાળાની અસર ઊભી થાય તેવી વ્યૂહરચના ઘડવી પડે, છેવાડે રહી ગયેલાઓ અને ગરીબો સાથેની ભાગીદારી તથા એકતા પણ મજબૂત થાય છતાં આવી જ વ્યૂહરચના ઘડવી પડે.

કાયમી અસર ઊભી કરવા વિકાસના વર્તમાન વિકલ્પો અને સંભવિત વિકલ્પોને ગરીબી તથા અન્યાયનાં કારણો પર હુમલો કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવાં પડે. એનો અર્થ એ થાય કે ગરીબી અને સીમાન્તીકરણનું અમારું વિશ્લેષણ સમુદાય અને કુટુંબથી આગળ વધવું જોઈએ અને વ્યક્તિગત સ્ત્રીઓ-પુરુષો, છોકરીઓ-છોકરાઓ સુધી આગળ વધવું જોઈએ અને તકવંચિત જૂથો સુધી આગળ વધવું જોઈએ.

અધિકારના અભિગમમાં વર્તમાન વિકલ્પોને આધારે કામ ચાલુ રાખતી વખતે આપણે વિકલ્પના નવીનતમ સ્વરૂપને પ્રોત્સાહન આપી શકીએ કે જેથી મુદ્દા-આધારિત હિમાયત માટે પ્રયાસ થઈ શકે અને એ માટેની સમુદાયોની ક્ષમતા વધી શકે. તેથી એમ જણાય છે કે અમારી અનેક કામગીરીનાં જુદાં જુદાં સ્તર હોઈ શકે છે.

આપણી હાજરી દૃશ્ય બનાવવા માટે અને નીતિવિષયક નિર્ણયો ઉપર પ્રભાવ પાડવા માટે લઘુત્તમ માપ જરૂરી છે. આપણી કામગીરીનું કદ એવું હોવું જોઈએ કે જેથી સરકાર અને અન્ય સંસ્થાઓ આપણા કામની નોંધ લે.

અત્યાર સુધી વૈકલ્પિક વિકાસના પ્રયાસો મર્યાદિત વિસ્તારમાં લાંબા ગાળાની અસર ઊભી કરવા માટે થાય છે. તેમાં લક્ષ્યાંકિત સમુદાયમાં અનેક ક્ષેત્રોમાં દરમ્યાનગીરી કરવામાં આવી છે. તેથી વિકાસના વિકલ્પો વિશેના ખ્યાલ અંગે પુનર્વિચાર થવો જોઈએ. અધિકારોના અભિગમના માળખામાં તેનો વિચાર થવો જોઈએ. તેને માટે મુદ્દા આધારિત હિમાયત કરવી પડે અને તે માટે સમુદાયની ક્ષમતા વધારવી પડે.

વિકાસના વિકલ્પના ખ્યાલને મોટી સંખ્યામાં સંગઠનોને આવરી લેવા માટે વિસ્તારવાની જરૂર છે. અને ઊંડી અસર ઊભી કરવા માટે કોઈ એક પ્રશ્ન ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ.

આમ, વિકાસના વિકલ્પનો ખ્યાલ કોઈ ભૌગોલિક સીમા પૂરતો મર્યાદિત

નથી પરંતુ તે એક સુગ્રથિત એકમ છે અને તે પ્રશ્નો તથા લોકોનો સમાવેશ કરે છે.

અમુક અસરગ્રસ્ત વિસ્તારને બદલે પ્રશ્ન ઉપર વિકાસ માટેના પ્રયાસનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થવું જોઈએ. જો કે, વિસ્તારનું પણ ભૂ-રાજકીય એકમ છે અને તે નિર્ણય પ્રક્રિયા ઘડવામાં અનિવાર્ય છે. કામગીરીનું કદ જે તે સંબંધિત પ્રાદેશિક કચેરી દ્વારા નક્કી થઈ શકે અને પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં તે નક્કી થઈ શકે. જો કે, પ્રાદેશિક કચેરીને તેની ક્ષમતાને

આધારે કામગીરી કે તેનું કદ નક્કી કરવાની સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ.

અસરગ્રસ્ત વિસ્તારના સંદર્ભમાં લઘુત્તમ કદની પણ જરૂર છે. તેમાં બ્લોક કે જિલ્લો એક ભૂ-રાજકીય એકમ બની શકે. તેને પરિણામે વ્યૂહાત્મક નિર્ણય પ્રક્રિયા અસરકારક બની શકે છે. પ્રશ્ન આધારિત અને અધિકાર આધારિત અભિગમ ઉપર ભાર મૂકવા ઉપરાંત આપણી હાજરી દૃશ્ય અને ટકાઉ બનાવવા માટે આવા સુગ્રથિત ભૂ-રાજકીય એકમની જરૂર રહે છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય સીમાચિહ્નો

૧૯૪૮: તમામ પ્રકારના જાતિગત ભેદભાવની નાબૂદી અંગેનો 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'નો ઠરાવ

આ ઠરાવમાં દરેક દેશને તમામ પ્રકારના ભેદભાવની નાબૂદી અને તેના પર પ્રતિબંધ માટે કહેવામાં આવ્યું છે, અને વ્યક્તિને સલામતીનો અધિકાર મળે તે જોવાનું તેમના માટે ફરજિયાત છે, તથા સરકારી કર્મચારી, કોઈ વ્યક્તિગત જૂથ કે સંસ્થા દ્વારા થનારી શારીરિક હાનિ સામે રક્ષણ મળે (કલમ-૫).

૧૯૭૯: મહિલાઓ સામે આચરતા તમામ પ્રકારના ભેદભાવની નાબૂદી માટેનો 'સંયુક્ત રાષ્ટ્રો'માં ઠરાવ

આ મહિલાઓ માટેનું આંતરરાષ્ટ્રીય ખતપત્ર છે અને તેમાં સમાનતાનો સિદ્ધાંત નિહિત છે. ૧૯૯૨માં મહિલાઓ સામે આચરતા તમામ પ્રકારના ભેદભાવની નાબૂદી અંગેની સમિતિએ વિધિવત્ રીતે સામાન્ય ભલામણ નં. ૧૮માં સ્ત્રીઓ પર આચરતી હિંસાનો સમાવેશ કર્યો. આ ભલામણ સ્ત્રીઓ પર આચરતી હિંસાનો જ સમાવેશ કરે છે અને તે નાબૂદ કરવા માટેનાં પગલાંનો સમાવેશ કરે છે. 'સાર્ક' (દક્ષિણ એશિયાઈ પ્રાદેશિક સહકાર મંડળ)ના તમામ દેશોએ આ ઠરાવ પર સહી કરી છે પણ કેટલીક કલમો વિશે હજુ પણ વિવાદ પ્રવર્તે છે. દા.ત. ૨૪ દેશોએ કલમ-૧૬ સામે પોતાનો વાંધો ઉઠાવ્યો છે. આ કલમ લગ્ન અને કૌટુંબિક જીવનમાં સ્ત્રીને સમાનતા આપનારી અગત્યની જોગવાઈ છે.

૧૯૯૩: સ્ત્રીઓ પરની હિંસાની નાબૂદી અંગેની ઘોષણા

ખાસ સ્ત્રીઓ સામેની હિંસા અંગેની આ સૌ પ્રથમ માનવ અધિકાર ઘોષણા છે. તે આવી હિંસાની વ્યાખ્યા બાંધે છે અને તેના નિવારણ માટેનાં પગલાં સૂચવે છે. આ ઘોષણાનાં ત્રણ લાક્ષણિક પાસાં એ છે કે તે માનવ અધિકારોના કાર્યક્ષેત્રમાં આ મુદ્દાની વાત કરે છે, તે આવી હિંસા સ્ત્રીઓની જિંદગીની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે એવા ખ્યાલને આમેજ કરે છે અને તે આવી હિંસા સ્ત્રી-પુરુષ

ભેદભાવમાંથી જન્મે છે એમ કહે છે.

૧૯૯૩: માનવ અધિકારો વિશે વૈશ્વિક પરિષદ, વિયેના

આ પરિષદમાંથી જે કાર્યક્રમ ઊભો થયો છે તે સ્પષ્ટપણે એમ જણાવે છે કે સ્ત્રીઓ પરની હિંસા, જાતીય સતામણી અને શોષણ તથા સાંસ્કૃતિક પૂર્વગ્રહો અને વ્યવહારોમાંથી ઊભું થતું વર્તન વ્યક્તિના ગૌરવ અને માનનાં માનવ અધિકારો અંગેનાં આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણોની વિરુદ્ધ છે, અને તેના નિવારણ માટે તમામ ક્ષેત્રોમાં મદદ કરવી જોઈએ.

૧૯૯૩: આંતરરાષ્ટ્રીય વસ્તી અને વિકાસ પરિષદ

કેરોમાં મળેલી આ પરિષદનો કાર્યક્રમ એમ કહે છે કે મહિલાઓના અધિકારો માનવ અધિકારોનો ભાગ છે. તે એમ ભારપૂર્વક કહે છે કે વસ્તી અને વિકાસ અંગેના કાર્યક્રમો ત્યારે જ વધારે અસરકારક બને છે કે જ્યારે મહિલાઓનો દરજ્જો સુધરે તેવાં પગલાં સાથે સાથે લેવાયાં હોય. આ પરિષદમાં પહેલીવહેલી વાર જાતીય આરોગ્યને પ્રજનનના અધિકારો અને સહભાગીઓ પ્રત્યેની જવાબદારીઓનું અંતર્ગત ભાગ ગણવામાં આવ્યું.

૧૯૯૫: ચતુર્થ વિશ્વ મહિલા પરિષદ

બૈજિંગની પરિષદમાં સ્વીકારાયેલા કાર્યક્રમમાં એમ કહેવાયું છે કે તમામ સરકારો તેમની આર્થિક, રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક વ્યવસ્થાઓ છતાં પણ મહિલાઓના માનવ અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેમનું રક્ષણ કરવા માટે જવાબદાર છે. સ્ત્રીઓ સામેની હિંસાના વિષય અંગે તેમાં અલગ રીતે ખાસ લખાયું છે અને તેનું નિવારણ વિકાસ તથા શાંતિના કેન્દ્રમાં છે એમ કહેવાયું છે.

સ્રોત: એ લાઈફ ફ્રી ઓફ વાયોલન્સ: ઈટ્સ અવર રાઈટ, યુનિફેમ ૧૯૯૮, ગ્લોબલ કમ્પેઈન ફોર ધી એલિમિનેશન ઓફ જેન્ડર-બેઝ્ડ વાયોલન્સ ઈન ધ સાઉથ એશિયા રિજિયન.

વિકાસના વિકલ્પમાં એક સાથે ઘણા બધા પ્રશ્નો લઈને ગૂંચવાડામાં પડવા કરતાં પાયાના પ્રશ્નો ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાનું જરૂરી રહેશે.

૩. અધિકારના ઈન્કારનાં સ્ત્રોતોનું વિશ્લેષણ

એક વાર પ્રશ્ન અને વિકાસનો વિકલ્પ ઓળખાઈ જાય પછી અન્યાયનાં કારણોની ઊંડી સમજ કેળવવી જોઈએ. એ કારણો જ વારંવાર અધિકારોનું હનન જન્માવે છે. તે કાનૂની, આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, પર્યાવરણીય, તકનિકી, સાંસ્કૃતિક કે માનસિક હોઈ શકે છે.

અનેક ધરી પરથી અધિકારોનો ઈન્કાર થતો જોઈ શકાય છે. તે દલિતો, સ્ત્રીઓ, બાળકો, આદિવાસીઓ, વિકલાંગો, શહેરી બેઘર લોકો, એઈડ્સ અને રક્તપિત્ત ધરાવતા લોકોમાં જોઈ શકાય છે. અથવા તેને આવાસ, આરોગ્ય, શિક્ષણ, જમીન, જીવનનિર્વાહ અને પ્રાકૃતિક સંસાધનોના અધિકારોના સંદર્ભમાં પણ જોઈ શકાય છે. દરેક જૂથ કોઈક ને કોઈક અધિકારના ઈન્કારથી પિડાતું હોય છે.

તાજેતરનાં વર્ષોમાં એક વધુ ધરી જોવા મળી છે અને તે છે ન્યાયી અને સમતાપૂર્ણ શાસનનો અધિકાર. એમ લાગ્યું છે કે તમામ પ્રકારના અધિકારોનો ઈન્કાર અસમાન અને ભ્રષ્ટ શાસનમાં પરિણમે છે. ગરીબો અન્યાયી શાસનનો વધારે ભોગ બને છે એવું પુરાવા સાથે કહી શકાય તેમ છે.

આ વિશ્લેષણ નિઃસંશયપણે દ્વૈતિક સ્ત્રોતોના અભ્યાસમાંથી કરી શકાય. પરંતુ તેમાં સીધાં અવલોકનો હોવાં જોઈએ. તે ઔપચારિક અને અનૌપચારિક બંને હોઈ શકે. લોકો સાથે ચર્ચા કરીને તે મેળવી શકાય. પ્રાદેશિક કચેરીએ આ વિશ્લેષણને સમુદાય સમક્ષ લઈ જવાની યોગ્ય કુશળતાઓ વિકસાવવી પડે.

આવા વિશ્લેષણથી મૂળ કારણો સુધી ધીમે ધીમે પહોંચી શકાય છે. દા.ત. ઓરિસ્સામાં ૧૯૯૯માં આવેલું ભયાનક વાવાઝોડું. તેનાં કારણોમાં ઊંડા ઊતરીએ તો જણાય કે કુદરતી પ્રકોપ એ તો ગરીબોના દુઃખનું દેખીતું કારણ માત્ર છે. મૂળ કારણ તો તેઓ અસ્કામતવિહીન છે, આર્થિક રીતે કંગાળ છે તે છે અને પર્યાવરણની હાનિ, રાજ્યની નીંભરતા અને ભ્રષ્ટાચાર છે.

૪. શું કરવું જોઈએ તેનું સહભાગી વિશ્લેષણ

અધિકારોના ઈન્કારનાં મૂળ કારણોનું સહભાગી વિશ્લેષણ આગામી સમયમાં અન્યાય કેવી રીતે દૂર કરવો તેના માર્ગો દર્શાવવા તરફ તાર્કિક રીતે દોરી જવું જોઈએ. આ સૂચિત વ્યૂહરચનામાં ઘણા મુદ્દાઓ હોઈ શકે:

- અસરગ્રસ્ત લોકોમાં અન્યાયી પરિસ્થિતિ અને તેનાં કારણો અંગે જાગૃતિ ફેલાવવી.
- અસરગ્રસ્ત લોકોનું લડત માટેનું સંગઠન.
- અદાલતમાં કાનૂની ઉકેલ મેળવવા માટે પ્રયાસ.
- સ્થાનિક, પ્રાદેશિક અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે જોડાણો અને નેટવર્ક્સની રચના.
- સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે ટૂંકા ગાળામાં સેવાઓ પૂરી પાડવી અને લડત સમયે સુરક્ષા જાળવી વ્યવસ્થા કરવી.
- વૈકલ્પિક કાયદા કે નીતિના મુસદ્દા તૈયાર કરવા. કાયદા અને નીતિમાં ફેરફારો માટે સરકાર પર પ્રભાવ પાડવાનો પ્રયાસ કરવો.

અન્યાયકારી વ્યવસ્થા પર અસર કરે તે પ્રકારે કામનો સમયગાળો નક્કી કરવો, તે પાંચ વર્ષ હોઈ શકે.

૫. અમલ માટે સંસ્થાઓની ઓળખ

શું કરવાની જરૂર છે એનું વિશ્લેષણ કરીએ તો કોણે કરવું જોઈએ તેની ખબર પડે છે. અમુક રીતે સૌથી વધુ ફાળો આપી શકે એવી શ્રેષ્ઠ વ્યક્તિ કોણ છે? વંચિતોનાં વર્તમાન કે ભાવિ સંગઠનો દ્વારા તે થઈ શકે. તે નોંધાયેલાં કે ન નોંધાયેલાં સમુદાય આધારિત સંગઠનો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને નેટવર્ક્સ હોઈ શકે છે. તે પંચાયતો પણ હોઈ શકે છે. તે સંનિષ્ઠ અને અધિકારના અભિગમ સાથે સુસંગત હોવાં જોઈએ.

મોટા પાયાના અથવા બહુકોણીય કામમાં અથવા અધિકારના અભિગમ હેઠળના કાર્યમાં હોઈ એક જ સંસ્થા પાસે જરૂરી તમામ કૌશલ્યો હોય તેવી શક્યતાઓ નથી. વિકાસનો વિકલ્પ જેમના ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે તે જૂથો સાથે ચર્ચા-વિચારણા કરીને જુદી જુદી સંસ્થાઓની પસંદગી થઈ શકે છે. કોઈ સમુદાય આધારિત સંસ્થા, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા કે નેટવર્ક્સ કામનો આરંભ કરવા માટે ના હોય તો તે સીધી જ દરમ્યાનગીરી કરી શકે છે. પરંતુ આ દરમ્યાનગીરી ભૂતકાળની દરમ્યાનગીરી કરતાં તદ્દન જુદી જ હશે. તેનો હેતુ કોઈ સંગઠન કામ કરતું થાય ત્યાં સુધી જ સીધી દરમ્યાનગીરી કરવાનો હશે. અને તે ૩ વર્ષથી વધારે લાંબો સમય તો ન જ હોય. કામનો આરંભ કરનાર સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ સમુદાય આધારિત સ્થાનિક સંસ્થાના નિર્માણનો છે. આ સંસ્થા જ પછીથી કામ આગળ વધારે.

અધિકારના અભિગમ સાથે વિકાસલક્ષી સંસ્થા મોટા પાયે નવતર વિકલ્પો સાથે કામ કરી શકે છે. એમાંના કેટલાક નીચે આપવામાં આવ્યા છે:

- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, સમુદાય આધારિત સંગઠનો અને પંચાયતી

રાજની સંસ્થાઓના નેટવર્કને ટેકો આપવો. તેમને ટેકનિકલ, સંચાલકીય, વહીવટી, હિસાબી અને સ્પોન્સરશિપ માટેનો ટેકો પૂરો પાડવો.

- કોઈ એક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાને ટેકો આપવો, તે પથી ૧૦ વર્ષ ચાલુ રહે. તેનો હેતુ એ હોય કે એ વિસ્તારમાંથી પાછા હટાય ત્યારે તેનું સંચાલન સ્થાનિક સંગઠનને સોંપાય. અહીં સંસ્થા નિર્માણ પર ભાર મુકાય છે.
- કોઈ એક પ્રશ્ને સમુદાય આધારિત સંગઠનો અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને ટેકો આપવો. તે વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને આવો ટેકો આપે અને તેમને એક નેટવર્ક હેઠળ લાવવાનો પ્રયાસ કરે.

પહેલા અને ત્રીજા વિકલ્પોમાં જે ટેકનિકી સંચાલકીય ભૂમિકા છે તેનો અર્થ આ મુજબ થાય છે:

- વિકાસની વ્યૂહરચના ઘડવા માટે તથા પ્રયાસો હાથ ધરવા માટે માહિતીનું એકત્રીકરણ અને સંગઠન.
- ગરીબોનું કાયમી ધોરણે નિવારણ કરવા માટે સમુદાયની ક્ષમતા વધારવી. અધિકારોની સ્થાપના અને અમલ પર ધ્યાન આપવું, કે જેથી ગરીબો ઉત્પાદક સામાજિક સંસાધનો પર અંકુશ ધરાવતા થાય. અને તેઓ વિકાસ ક્ષેત્રે થતી દરમ્યાનગીરી પર અંકુશ ધરાવે અને પોતાનાં હિતોનું રક્ષણ કરવાની ક્ષમતા ઊભી કરે.
- સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને નેટવર્ક વચ્ચે સંબંધ ઊભો કરવો કે જેથી મુદ્દા આધારિત પ્રયાસો કરી શકાય.
- નિર્ણય પ્રક્રિયા પર પ્રભાવ પાડવા સરકાર સાથે સંબંધ પ્રસ્થાપિત કરવા. તેથી ગરીબોની તરફેણમાં નીતિઓ ઘડાય અને તેમનો અમલ થાય.

પૃષ્ઠ ૧૭નો શેષ ભાગ

બન્યું. જૂથની એક સભ્ય સ્ત્રીને તેના પતિએ બાળક ન થતું હોવાના મુદ્દે ત્યજી દીધી હતી. સૌ પ્રથમ તો જૂથે તેને ભેંસ ખરીદવા માટે લોન આપીને મદદ કરી કે જેથી તે જીવનનિર્વાહ ચલાવી શકે. સભ્યોએ વાતચીત કરીને પ્રશ્ન ઉકેલવામાં પણ મદદ કરી. પણ જ્યારે વાત તેનાથી પતી નહિ ત્યારે બધી સ્ત્રીઓ એ પતિને તેની દુકાને જઈને મળી. સામાજિક દબાણ એટલું બધું હતું કે પતિએ પોતાની પત્નીને પોતાના ઘેર પાછી બોલાવી લેવી પડી. સભ્યો સતત એની તકેદારી પણ રાખતા હતા કે જેથી ફરી વાર એનું પુનરાવર્તન ના થાય.

હાલ મહિલાઓનાં બચત અને ધિરાણ જૂથો બિછીવાડા બ્લોકનાં તમામ ગામોમાં કામ કરે છે. આ જૂથોએ નાબાર્ડ, સ્થાનિક વિસ્તારની બેંકો અને રાષ્ટ્રીય મહિલા કોષ જેવાં સંગઠનો સાથે ધિરાણ મેળવવા માટે સંબંધો સ્થાપ્યા છે. આ જૂથો હવે તેમનું મહામંડળ બનાવવા

- વહીવટ અને હિસાબો: જો જરૂર જણાય તો કામનો આરંભ કરનાર સંસ્થા વહીવટ અને હિસાબો જાળવશે.

૬. સહભાગી નિરીક્ષણ, મૂલ્યાંકન અને સામાજિક અન્વેષણ

પરિયોજનાનું મૂળભૂત ઉત્તરદાયિત્વ એ સમુદાયો પ્રત્યે છે કે જેમનામાં તેનો અમલ થાય છે. તમામ કાર્યક્રમોનું કાર્ય તથા તમામ ખર્ચાની વિગતો દર ત્રણ મહિને ગ્રામ સભાની વિશિષ્ટ બેઠક દ્વારા સમુદાય સમક્ષ રજૂ થવાં જોઈએ. આ સભાઓનું આયોજન સહભાગી સમુદાય આધારિત સંગઠન, સ્વૈચ્છિક સંસ્થા કરે અને અમલ કરનારી સંસ્થાના પ્રતિનિધિઓ અને ખાસ કરીને પરિયોજના અધિકારી તેમાં હાજર રહેશે. ચર્ચાયેલા મુખ્ય મુદ્દાઓની નોંધ પરિયોજના અધિકારી લેશે અને તે એ જ બેઠકમાં વંચાશે અને મંજૂર કરાશે. પ્રદેશના પરિયોજના અધિકારીનો આ મુખ્ય અહેવાલ હશે. દાતાઓ અને જે તે દેશની કચેરીને તે મોકલવામાં આવશે.

વિભિન્ન પ્રદેશો સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે. પ્રાદેશિક પ્રબંધક તેની ખાસ જવાબદારી ઉઠાવશે. જો ગ્રામ સભા કોઈ ક્ષતિઓ દર્શાવે તો તેના સુધારા થઈ જાય તે તેઓ જોશે અને એ રીતે સામાજિક અન્વેષણની પ્રક્રિયા પર તેઓ ધ્યાન આપશે. ગ્રામ સભાની બેઠકમાં એ અહેવાલ રજૂ થશે.

સામાજિક અન્વેષણની આ પ્રક્રિયા સાથે વાર્ષિક ધોરણે સ્વતંત્ર નાણાકીય અન્વેષણ (ઓડિટ) થવું જોઈએ. એ અન્વેષણનાં તારણો તથા સુધારા અમલી બનાવવા લેવાયેલાં પગલાંનો અહેવાલ નિયમિત રીતે ગ્રામ સભામાં રજૂ થવો જોઈએ.

તૈયાર થયાં છે કે જેથી તેમાં તેઓ પોતાની ધિરાણની કામગીરીનું સંકલન કરી શકશે. સ્ત્રીઓ હવે ધિરાણની પ્રવૃત્તિથી આગળ વધવા માગે છે. વપરાશ માટેની તેમની ધિરાણની જરૂરિયાત હવે ઘટી રહી છે, જેથી તેઓ હવે આવક વધારવા માટે ધિરાણનો ઉપયોગ કરવા ઇચ્છે છે. સંગઠને પણ સ્ત્રીઓની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં લઈને વલણ બદલ્યું છે. તે સ્ત્રીઓને તેમની આવક વધારવા માટે ટેકો આપે છે. ફળોની ખેતી, શાકભાજીની ખેતી અને બકરાં ઉછેર જેવી પ્રવૃત્તિઓ માટે નાણાકીય ટેકો અપાય છે.

આ મહિલાઓએ લાંબો અને મુશ્કેલ રસ્તો કાપ્યો છે અને તેમની સફર હજુ ચાલુ છે. આ જૂથોની તાકાત તેમનું સામૂહિક બળ છે, અને ઘણી બધી સમસ્યાઓ તેનાથી ઉકેલવા માટે તેઓ મક્કમ છે. ‘મિલકર હમ તૂફાન હૈં’ જેવી કહેવતને આ મહિલાઓ સાર્થક કરે છે.

રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ: એક વિહંગાવલોકન

કેન્દ્ર સરકારે પહેલી જ વાર રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ જાહેર કરી છે. આ નીતિનાં અગત્યનાં પાસાંને સર્વગ્રાહી રીતે આવરી લેતો આ લેખ શ્રી હેમન્તકુમાર શાહ દ્વારા તૈયાર કરાયો છે. તેમાં ગુજરાતના વસ્તી નીતિ અંગેના પ્રતિભાવની વિગતોનો પણ સમાવેશ થાય છે.

પ્રસ્તાવના

ભારતનો વસ્તી વધારો વિકાસના પ્રશ્નોના સંદર્ભમાં ચિંતાજનક બન્યો છે એમ 'રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ'નો દસ્તાવેજ કહે છે. આ સદીના આરંભે ભારતની વસ્તી આશરે ૨૪ કરોડ હતી. અત્યારે તે ૧૦૦ કરોડની આસપાસ પહોંચી છે. એટલે કે ભારતની વસ્તીમાં ૧૦૦ વર્ષમાં ચાર ગણો વધારો થયો છે. જ્યારે આ જ ગાળા દરમ્યાન દુનિયાની વસ્તી ૨ અબજથી વધીને છ અબજ થઈ છે. એટલે કે તેમાં ૩ ગણો વધારો થયો છે. આમ, છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષ દરમ્યાન દુનિયાની વસ્તી જેટલા દરે વધી તેના કરતાં વધારે દરે ભારતની વસ્તી વધી છે. આથી અન્ન, આરોગ્ય, પાણી, આવાસ તથા ગરીબી અને બેકારીની વિકરાળ સમસ્યાઓ ભારતમાં ઊભી થઈ છે.

પ્રાથમ સંસાધનોમાં વધુ ને વધુ વસ્તીને પોષવાનો પ્રશ્ન અને તેમના જીવન ધોરણને ઊંચે લઈ જવાનો પ્રશ્ન વધારે ને વધારે પેચીદો બનતો જાય છે. દુનિયાની કુલ જમીનનો માત્ર ૨.૪ ટકા વિસ્તાર ભારત પાસે છે પણ આશરે ૧૭ ટકા વસ્તી ભારત ધરાવે છે. એટલે ટાંચાં સાધનોમાં વધુ વસ્તી માટેની તમામ વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરવાની સમસ્યા ઊભી થાય છે. દર વર્ષે ભારતની વસ્તીમાં અત્યારે દોઢ કરોડ લોકોનો ઉમેરો થાય છે. જો વસ્તી વધારાનું વર્તમાન વલણ ચાલુ રહે તો ઈ.સ. ૨૦૧૬માં ભારતની વસ્તી ૧૨૬ કરોડ થવાનો અને ઈ.સ. ૨૦૪૫ સુધીમાં ભારત વસ્તીની દૃષ્ટિએ ચીનને પણ આંબી જશે તેવો અંદાજ છે. દરેક વ્યક્તિ સમાજમાં ઉત્પાદક અસ્કામત બને અને દરેક વ્યક્તિને વિકાસ માટેની સમાન તકો મળે એ આવશ્યક છે. તેથી વસ્તી નિયંત્રણ એ એક અનિવાર્ય બાબત બની જાય છે.

વસ્તીની સમસ્યાને ભારતની આઝાદી બાદ તરત જ પિછાણવામાં આવી હતી. ૧૯૫૨માં કુટુંબ નિયંત્રણ કાર્યક્રમની શરૂઆત થઈ તે એ બાબતનો પુરાવો છે કે ભારત માટે વસ્તીનો અનિયંત્રિત અને બેફામ વધારો સમસ્યા બનશે તેની જાણ ખૂબ વહેલી થઈ ગઈ હતી. તે પછી વસ્તી નિયંત્રણ માટે સંખ્યાબંધ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે

અને જન્મ દર તથા પ્રજોત્પત્તિ દર ઘટાડવામાં તે ઘણો અંશે સફળ પણ રહ્યો છે. વસ્તી નિયંત્રણનાં સાધનોનો ઉપયોગ પણ વધ્યો છે અને ૩૦ વર્ષ પહેલાં માત્ર ૧૦ ટકા દંપતીઓ તેનો ઉપયોગ કરતાં હતાં અને આજે ૪૪ ટકા દંપતીઓ તેનો ઉપયોગ કરતાં થયાં છે. આમ છતાં બાળ મૃત્યુ દર અને કાચો મૃત્યુ દર ઘટવાને પરિણામે વસ્તી વધી છે. એનું કારણ એ પણ છે કે યોજના વસ્તી વૃદ્ધિ દરમાં કોઈ ઘટાડો નોંધાયો નથી.

આ સમસ્યાના અસરકારક ઉપાય માટે ભારત સરકારે પહેલી જ વાર ચાલુ વર્ષના પૂર્વાર્ધમાં 'રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ' જાહેર કરી છે. અગાઉ ૧૯૭૬માં 'રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિનું નિવેદન' તૈયાર કરાયું હતું અને ૧૯૮૭માં 'કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમનું નીતિવિષયક નિવેદન' તૈયાર કરાયું હતું. પરંતુ આ બેમાંથી એકેય નિવેદન સંસદમાં મુકાયું નહોતું,

સામાજિક અને વસ્તીલક્ષી લક્ષ્યાંકો

રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિમાં તેના હેતુઓને પરિપૂર્ણ કરવા માટે ઈ.સ. ૨૦૧૦ સુધીમાં જે સામાજિક અને વસ્તીલક્ષી લક્ષ્યાંકો પાર પાડવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે. તેમાંના કેટલાક નીચે મુજબ છે:

૧. બાળ આરોગ્યની અને પ્રજનન સંબંધી પાયાની આરોગ્ય સેવાઓ અને માળખાગત સવલતો ઊભી કરવી.
૨. ૧૪ વર્ષની વય સુધી મજત અને ફરજિયાત શાળેય શિક્ષણ પૂરું પાડવું અને પ્રાથમિક તથા માધ્યમિક શાળામાંથી અધવચ્ચે બહાર ધકેલાઈ જતાં બાળકોનું પ્રમાણ ૨૦ ટકાથી નીચે લઈ આવવું.
૩. બાળ મૃત્યુ દર ૧૦૦૦ જન્મે ૩૦થી નીચે લાવવો.
૪. માતૃત્વ મૃત્યુ દર ૧ લાખ જન્મે ૧૦૦થી નીચો લાવવો.
૫. તમામ બાળકો માટે સાર્વત્રિક રસીકરણ સિદ્ધ કરવું.
૬. છોકરીઓની લગ્ન વય ૧૮થી વહેલી નહિ અને ૨૦ પછીની થાય તે માટે પ્રયાસ કરવો.
૭. ૮૦ ટકા પ્રસૂતિ દવાખાનામાં થાય અને ૧૦૦ ટકા પ્રસૂતિ તાલીમબદ્ધ વ્યક્તિ દ્વારા થાય.
૮. જન્મ, મૃત્યુ, લગ્ન અને સગર્ભાવસ્થાની ૧૦૦ ટકા નોંધણી થાય.
૯. ચેપી રોગો થતા અટકાવવા અને તેમના પર અંકુશ જાળવવો.

સ્ત્રોત: રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ

ભારતમાં વસ્તી નીતિનાં સીમાચિહ્નો

વર્ષ	વિગત
૧૯૪૬	ભોર સમિતિનો અહેવાલ.
૧૯૫૨	કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમની શરૂઆત.
૧૯૭૬	રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ વિશેનું નિવેદન.
૧૯૭૭	કુટુંબ કલ્યાણ કાર્યક્રમનું નીતિવિષયક નિવેદન.
૧૯૮૩	રાષ્ટ્રીય આરોગ્ય નીતિમાં સ્વૈચ્છિક પ્રયાસો દ્વારા નાના કુટુંબનું ધોરણ અપનાવવા અને વસ્તીના પ્રમાણને સ્થિર કરવા પર ભાર.
૧૯૯૧	શ્રી કરુણાકરણના અધ્યક્ષપદે વસ્તી સમિતિની રચના. ૧૯૯૩માં અહેવાલ. રાષ્ટ્રીય નીતિ ઘડવાની ભલામણ.
૧૯૯૩	રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિનો મુસદ્દો ઘડવા ડૉ. એમ. એસ. સ્વામીનાથનના અધ્યક્ષપદે નિષ્ણાત જૂથની રચના.
૧૯૯૪	સ્વામીનાથન જૂથનો અહેવાલ.
૧૯૯૭	રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિના મુસદ્દાને નવેમ્બરમાં કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળની મંજૂરી.
૧૯૯૯	નવી રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિનો મુસદ્દો અને પ્રધાનમંડળની ચર્ચા. નવો મુસદ્દો પ્રધાનમંડળને સુપરત.

સ્રોત: રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ

તેના પર ચર્ચા થઈ નહોતી કે તે સ્વીકારવામાં આવ્યું નહોતું. તે પછી પણ વસ્તી નીતિ માટેના પ્રયાસો થયા છે પણ તે સઘન નહોતા. પહેલી જ વાર જ્યારે રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ જાહેર કરવામાં આવી છે ત્યારે તેનાં ઘટક પાસાંઓ વિશે જાણકારી મેળવવી જરૂરી બની જાય છે. આ નીતિ દ્વારા સરકાર વસ્તી નિયંત્રણ અંગે શું વિચારે છે અને કઈ દિશામાં વિચારે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે. આ નીતિ ભારત સરકારના આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ મંત્રાલયના કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગ દ્વારા જારી કરવામાં આવી છે.

ઉદ્દેશો

‘રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ’માં જણાવવામાં આવ્યું છે કે વધુ સમાન વહેંચણી સાથે ટકાઉ વિકાસ માટેની આવશ્યક જરૂરિયાત એ છે કે વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર થાય. વળી, પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે નાગરિકો સ્વૈચ્છિક રીતે માહિતીપ્રદ પસંદગી કરે એ પ્રત્યે સરકાર પ્રતિબદ્ધ છે એમ પણ તેમાં જણાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત, કુટુંબ નિયોજનની સેવાઓ પૂરી પાડતી વખતે સરકાર લક્ષ્યાંકવિહીન અભિગમ ચાલુ રાખશે એમ પણ તેમાં કહેવાયું છે. વસ્તી નિયંત્રણની સાથે સાથે માતાનું આરોગ્ય અને બાળકના આરોગ્ય પર તેમાં ભાર મુકાયો છે. આ સંદર્ભમાં તેના ત્રણ ઉદ્દેશો નક્કી કરાયા છે:

૧. તેનો તત્કાલીન ઉદ્દેશ વસ્તી નિયંત્રણ, આરોગ્ય સંભાળની માળખાગત સવલતો, આરોગ્ય ક્ષેત્રના માણસોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવાનો અને પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય તથા બાળ આરોગ્ય સંભાળ માટે સંકલિત સેવાઓ પૂરી પાડવાનો છે.
૨. તેનો મધ્યમ ગાળાનો ઉદ્દેશ ઈ.સ. ૨૦૧૦ સુધીમાં કુલ પ્રજોત્પત્તિ દર (ટીએફઆર) આંતરક્ષેત્રીય વ્યૂહરચનાઓ દ્વારા એટલો નીચો લાવવાનો છે કે જેથી વસ્તી વધારો સ્થિર બને.
૩. તેનો લાંબા ગાળાનો ઉદ્દેશ ઈ.સ. ૨૦૪૫ સુધીમાં વસ્તીને સ્થિર કરવાનો છે કે જે ટકાઉ આર્થિક વૃદ્ધિ, સામાજિક વિકાસ અને પર્યાવરણના રક્ષણની જરૂરિયાતો સાથે સુસંગત હોય.

આ ત્રણ ઉદ્દેશોના સંદર્ભમાં ‘રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ’માં ૧૪ રાષ્ટ્રીય સામાજિક વસ્તીલક્ષી લક્ષ્યાંકો નક્કી કરાયા છે. નીતિનો દસ્તાવેજ એમ જણાવે છે કે જો આ નીતિનો સંપૂર્ણપણે અમલ થશે તો ભારતની વસ્તી ઈ.સ. ૨૦૧૦માં તકનિકી જૂથે ધારેલા ૧૧૬ કરોડના અંદાજને બદલે ૧૧૧ કરોડ જેટલી થશે.

નવાં માળખાં

‘રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ’માં નીતિના અસરકારક અમલ માટે ચાર નવાં માળખાંની રચના કરવાનું સૂચવવામાં આવ્યું છે:

૧. રાષ્ટ્રીય વસ્તી પંચ. તેના અધ્યક્ષપદે વડા પ્રધાન રહેશે. આ પંચ નીતિના અમલની સમીક્ષા કરશે. તેના સભ્યો તરીકે તમામ રાજ્યોના મુખ્ય પ્રધાનો અને સંબંધિત કેન્દ્રીય પ્રધાનો રહેશે.
૨. દરેક રાજ્ય વસ્તી પંચની રચના કરશે અને તેના અધ્યક્ષપદે મુખ્ય પ્રધાન હશે. તે રાજ્યમાં વસ્તી નીતિના અમલ પર દેખરેખ રાખશે અને તેની સમીક્ષા કરશે.
૩. આયોજન પંચમાં સંકલન વિભાગ ઊભો કરાશે. તે માનવ વિકાસના નિર્દેશકો ઉપર વસ્તી વૃદ્ધિની પડતી અસરો ઉપર વિશેષ ધ્યાન આપશે.
૪. કેન્દ્રના કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગમાં ટેકનોલોજી મિશન રચાશે. ખાસ કરીને સરેરાશ કરતાં વધારે ખરાબ સ્થિતિ ધરાવતાં રાજ્યો ઉપર તે રાજ્યોને આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓ માટે તકનિકી ટેકો પૂરો પાડશે.

પંચાયતો અને વસ્તી નીતિ

આ નીતિમાં ૧૨ વ્યૂહાત્મક મુદ્દાઓ આપવામાં આવ્યા છે. તેમાં સૌ પ્રથમ મુદ્દો વિકેન્દ્રિત આયોજન અને કાર્યક્રમના અમલમાં વિકેન્દ્રીકરણનો છે. ૭૩મા અને ૭૪મા બંધારણીય સુધારાએ આરોગ્ય, કુટુંબ કલ્યાણ અને શિક્ષણની જવાબદારી ગ્રામ પંચાયતો પર નાખી છે તેની નોંધ લઈને વસ્તી નીતિમાં જણાવવામાં આવ્યું છે કે પંચાયતી રાજની

સંસ્થાઓ કાર્યક્રમના વિકેન્દ્રિત આયોજનને અને અમલ માટે મહત્વનાં સાધનો છે, અને તેથી વહીવટી અને નાણાકીય સત્તાઓની વધુ વહેંચણી જરૂરી બને છે. નાણાં એકત્ર કરવાની વધુ સત્તાઓ પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓને આપવી જોઈએ એમ પણ તેમાં કહેવાયું છે. નીતિમાં વધુમાં કહેવાયું છે કે પંચાયતોમાં ૩૩ ટકા બેઠકો મહિલાઓ માટે અનામત છે તેથી ચૂંટાયેલી મહિલા પંચાયત સભ્યના નેતૃત્વ હેઠળ એક સમિતિની રચના થવી જોઈએ. આ સમિતિ વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર બને તે માટે બહુક્ષેત્રીય કાર્યસૂચિ ઘડે અને તે મહિલાઓના પ્રશ્નોને ધ્યાનમાં લેનારી હોય. યોજનાનો વિચાર સ્થાનિક સ્તરે થાય, તે ઘડાય અને તેનો અમલ થાય તથા રાષ્ટ્રીય સ્તરે તેને ટેકો અપાય એ ઈચ્છનીય છે. આ સમિતિ ગામમાં કઈ પ્રજનનલક્ષી આરોગ્ય સેવાઓની પરિપૂર્તિ નથી થઈ તે નક્કી કરે અને જરૂરિયાત તથા માંગને આધારે સામાજિક-વસ્તીલક્ષી યોજના ગામ સ્તરે બનાવે તે અપેક્ષિત છે. જન્મ, મૃત્યુ, લગ્ન અને સગર્ભાવસ્થાની નોંધણી યોગ્ય રીતે થાય તે માટે પંચાયતોએ ઉદાહરણીય કામ કરવાનું રહેશે. પ્રસૂતિ સલામત રીતે થાય, નાના કુટુંબનું ધોરણ જળવાઈ રહે અને બાળ મૃત્યુ દર તથા માતૃત્વ મૃત્યુ દર ઘટે તે માટે અને ૧૪ વર્ષની વય સુધીનાં બાળકોને ફરજિયાત શિક્ષણ મળે તે માટે પણ પંચાયતોએ કામો કરવાનાં રહેશે.

રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિમાં એવી પણ અપેક્ષા વ્યક્ત કરાઈ છે કે પંચાયતોએ નાનાં અને તંદુરસ્ત કુટુંબોના લાભ, છોકરીઓને શિક્ષણ આપવાના લાભ તથા વેતન રોજગારીમાં મહિલાઓની ભાગીદારી વધારવાના લાભ લોકોને સમજાવવા માટે સમુદાયના નિષ્ણાતોની મદદ માગવી જોઈએ. તેમણે નાગરિક સમાજને પણ આ સેવાઓનાં પહોંચ, પ્રાપ્યતા અને પોસાણક્ષમતાની દેખરેખ માટે સામેલ કરવો જોઈએ એમ પણ આ વસ્તી નીતિમાં જણાવાયું છે.

કાર્યલક્ષી યોજના

‘રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ’માં ૧૨ વ્યૂહાત્મક વિષયો મુજબ ૧૦૩ મુદ્દાઓની કાર્યલક્ષી યોજના તૈયાર કરાઈ છે. તેમાં મહત્વના મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. પ્રજનનલક્ષી અને બાળ આરોગ્ય સંભાળની પાયાની સેવાઓ

પૂરી પાડવા માટે સ્વસહાય જૂથોનો ઉપયોગ કરવો.

૨. દરેક ગામમાં એક પ્રસૂતિ ખંડ સ્થાપવો અને જરૂરી સાધનો તથા દવાઓથી તે સુસજ્જ રાખવો.
૩. માતૃત્વ અને બાળ આરોગ્ય સંભાળ પૂરી પાડનારાઓની ટેકનિકલ કુશળતા વધારવી.
૪. જિલ્લાથી નીચેના સ્તરે અને સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રોએ પ્રસૂતિ માટેનાં દવાખાનાં વિકસાવવાં.
૫. પલ્સ પોલિયો ઝુંબેશ તીવ્રતાપૂર્વક આગળ ધપાવવી.
૬. શહેરી આરોગ્ય સંભાળની સર્વગ્રાહી વ્યૂહરચના ઘડવી.
૭. શહેરી ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં કુટુંબ નિયોજનની સેવાઓ માટેના

સામાજિક વિપણન કાર્યક્રમો વધુ મજબૂત બનાવવા.

૮. નાના કુટુંબના ધોરણને પ્રોત્સાહન આપવા પુરુષો પર વધુ ધ્યાન આપવું અને તે માટે માહિતીના પ્રચાર અને શિક્ષણની ઝુંબેશ ચલાવવી.

૯. સરકાર વસ્તી સંશોધન કેન્દ્રોની પુનર્રચના કરશે.

૧૦. માહિતીના પ્રચાર-પ્રસાર અને શિક્ષણ માટે નાગરિક સમાજને સામેલ કરાશે.

ગુજરાતમાં વસ્તી નિયંત્રણના પ્રયાસો ‘સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વસ્તી ભંડોળ’ (યુનાઈટેડ નેશન્સ પોપ્યુલેશન ફંડ-યુએનએફપીએ) સંકલિત વસ્તી અને વિકાસ પરિયોજનાઓ ભારતમાં ચલાવે છે. ગુજરાતમાં આ પરિયોજના સુરેન્દ્રનગર, કચ્છ, દાહોદ, સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠામાં ચાલે છે. આ કાર્યક્રમના હેતુઓ ટૂંકમાં નીચે પ્રમાણે છે:

૧. પ્રજનનલક્ષી અને બાળ આરોગ્ય સેવાઓની ગુણવત્તા સુધારવી અને કુટુંબ નિયોજનની સેવાઓમાં સુધારો કરવો.

૨. સ્ત્રીઓનો સામાજિક અને શૈક્ષણિક દરજ્જો સુધારવો.

૩. સ્ત્રીઓને તેમના પ્રજનનલક્ષી અધિકારો વિશે સમજ આપવી. આ પરિયોજનાઓનું કુલ અંદાજપત્ર રૂ. ૩૧ કરોડનું છે અને તે રાજ્ય સરકાર અને જે તે જિલ્લાઓ વચ્ચે ખર્ચાય છે.

યુએનએફપીએ અને ગુજરાત સરકારના આરોગ્ય અને કુટુંબ કલ્યાણ વિભાગ દ્વારા અમદાવાદમાં ગુજરાતની આગવી વસ્તી નીતિ ઘડવાના સંદર્ભમાં એક કાર્યશાળાનું પહેલી મે, ૨૦૦૦ના રોજ આયોજન

વસ્તી ક્ષેત્રે ભારતની સિદ્ધિઓ

૧. કાચો જન્મ દર	૧૯૫૧	૪૦.૮
	૧૯૯૮	૨૬.૪
૨. બાળ મૃત્યુ દર	૧૯૫૧	૧૪૬
	૧૯૯૮	૭૨
૩. દંપતી રક્ષણ દર	૧૯૭૧	૧૦.૪%
	૧૯૯૯	૪૪%
૪. કાચો મૃત્યુ દર	૧૯૫૧	૨૫
	૧૯૯૮	૯
૫. સરેરાશ આયુષ્ય	૧૯૫૧	૩૭ વર્ષ
	૧૯૯૧	૬૨ વર્ષ
૬. કુલ પ્રજોત્પત્તિ દર	૧૯૫૧	૬
	૧૯૯૭	૩.૩

સ્ત્રોત: ‘રાષ્ટ્રીય વસ્તી નીતિ’માંથી તારવીને.

કરાયું હતું. આ કાર્યશાળામાં તબીબો, સરકારી અધિકારીઓ અને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકરો હાજર રહ્યા હતા. કાર્યશાળામાં નીચેના મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા હતા:

૧. મોડાં લગ્નને પ્રોત્સાહન આપવું અને યુવકોને રોજગારી માટેની તકો પૂરી પાડવી.
૨. લગ્નની નોંધણી ફરજિયાત બનાવવી.
૩. હોસ્પિટલોમાં પ્રસૂતિ થાય તેવી વ્યવસ્થાઓ કરવી.
૪. ગરીબો માટે સામાજિક સલામતીની યોજનાઓ વધારવી.
૫. વસ્તી નિયંત્રણ માટેનાં પ્રોત્સાહનો કારગત નીવડ્યાં નથી.
૬. રોકડ પ્રોત્સાહનો દૂર કરવાં જોઈએ અને તેને બદલે આરોગ્ય સેવાઓની ગુણવત્તા સુધારવી.
૭. ગ્રીન કાર્ડ અને પુત્રીની યોજના માટેના હાલના લાભ ચાલુ રાખવા.
૮. નવાં સજારૂપ પગલાં દાખલ ન કરવાં કારણ કે તે સફળ નીવડ્યાં નથી.
૯. આરોગ્ય અને કુટુંબ નિયંત્રણની સેવાઓનો વધારે સારો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો.
૧૦. આરોગ્ય અને કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમોમાં પુરુષોની ભાગીદારી વધારવી.

કાર્યશાળામાં ગુજરાતની વસ્તી નીતિના મુસદ્દા અંગે ચર્ચા થઈ હતી અને તેના આખરી ઓપ અપાયો હતો. આ નીતિ ટૂંકમાં રાજ્ય સરકાર દ્વારા જાહેર થવાની આશા છે.

ઉપસંહાર

ભારતમાં વસ્તી વધારો એક મોટી સમસ્યા છે અને તેથી સંસાધનોની તંગીનો આભાવ એ રોજનો પ્રશ્ન બને છે. પરંતુ વસ્તીના નિયંત્રણ માટેનાં શ્રેષ્ઠ સાધનો શિક્ષણ, આરોગ્ય અને રોજગારી છે એમ વારંવાર સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. તેમ છતાં માનવ વિકાસનાં આ પાસાં ઉપર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવાની સાથે સાથે કુટુંબ નિયંત્રણના કાર્યક્રમો અને વસ્તી નિયંત્રણનાં કામો ઉપર પણ એટલું જ ધ્યાન આપવાની આવશ્યકતા છે. ભારતની વાસ્તવિક વર્તમાન પરિસ્થિતિને જોતાં બંને એકબીજાની અવેજીમાં કદી પણ વાપરી શકાય નહિ પણ તે બંને પરસ્પરનાં પૂરક ચોક્કસ બની શકે છે. કેન્દ્ર સરકારની વસ્તી નીતિમાં કહેવાયું છે તેમ દેશના અર્થતંત્રની જરૂરિયાત સાથે સુસંગત હોય તે સ્તરે વસ્તીને સ્થિર કરવાની જરૂર છે. ગુણવત્તાવાળી આરોગ્ય સેવાઓના પરિણામે મૃત્યુ દર ઘટે ત્યારે જન્મ દર પણ ઘટે એ અત્યંત આવશ્યક છે. અને તો જ વસ્તીનું પ્રમાણ સ્થિર થશે. આર્થિક વિકાસનાં ફળ સૌને સમાન ધોરણે પહોંચાડવા માટેનો આ એક ઘણો જ અગત્યનો માર્ગ છે.

ગુજરાતમાં વસ્તી વિષયક બાબતો

૧. કુલ વસ્તી (કરોડમાં)	૧૯૯૧	૪.૧૩
	૨૦૦૦	૫.૦૦
૨. ગ્રામીણ વસ્તી (ટકા)		૬૬.૦૦
૩. કાચો જન્મ દર	૧૯૯૪	૨૭.૦૦
૪. કાચો મૃત્યુ દર	૧૯૯૪	૮.૭૦
૫. બાળ મૃત્યુ દર	૧૯૭૧	૧૪૫.૦૦
	૧૯૯૪	૬૪.૦૦
૬. પાંચથી ઓછી વયનાં બાળકોનો મૃત્યુ દર	૧૯૯૧	૧૦૧.૦૦
૭. સ્ત્રી દીઠ પ્રજોત્પત્તિ દર	૧૯૯૩	૩.૩૦
૮. વંધીકરણની પદ્ધતિની માહિતી ધરાવતી પરણિત સ્ત્રીઓ (ટકા)		૯૬.૦૦
૯. વંધીકરણ અપનાવતી પરણિત સ્ત્રીઓ (ટકા)		૪૧.૦૦
૧૦. આરોગ્ય કેન્દ્રો (૧૯૯૪)		
અ. સામુદાયિક આરોગ્ય કેન્દ્રો		૧૮૫
આ. પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો		૯૫૭
ઇ. પેટા આરોગ્ય કેન્દ્રો		૭૨૭૪
૧૧. હોસ્પિટલો (૧૯૯૪)		
અ. સરકારી		૩૩૯
આ. ખાનગી		૨૦૩૧
ઈ. ગ્રામ વિસ્તારોમાં હોસ્પિટલો		૧૯૦
૧૨. માતૃત્વ મૃત્યુ દર (૧૯૯૭)		૨૯.૦૦
(દર એક લાખ જન્મે)		
૧૩. સંપૂર્ણ રસીકરણથી રક્ષિત બાળકો (ટકામાં) (૧૯૯૭)		૫૦.૦૦
૧૪. ૪થી વધુ બાળકો ધરાવતી સ્ત્રીઓ - ટકામાં (૧૯૯૩)		૧૮.૦૦
૧૫. હોસ્પિટલોમાં પ્રસૂતિઓ - ટકામાં (૧૯૯૭)		૩૭.૦૦
૧૬. વસ્તી નિયંત્રણનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરતા લોકો - ટકામાં (૧૯૯૭)		૫૭.૦૦
૧૭. સ્ત્રીઓમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ - ટકામાં (૧૯૯૭)		૪૯.૦૦
૧૮. ૧૫થી ૪૯ની વયની સ્ત્રીઓનું પ્રમાણ - ટકામાં (૧૯૯૧)		૫૧.૦૦

સ્ત્રોત: યુએનએફપીએ ઈન ઈન્ડિયા-ગુજરાત, જાન્યુઆરી-૨૦૦૦માંથી તારવીને.

મિલકત હમ તૂફાન હૈં: સામૂહિક કાર્યની તાકાત

રાજસ્થાનના ડુંગરપુરના બિછીવાડા વિસ્તારનાં વિવિધ ગામોની મહિલાઓ સાથેની વાતચીત અને ડુંગરપુરમાં કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા 'જન શિક્ષણ એવમ્ વિકાસ સંગઠન' (પીઈડીઓ)ના કાર્યકરો સાથેની ચર્ચા બાદ આ અહેવાલ સુશ્રી નિધિ લાભ દ્વારા તૈયાર કરાયો છે.

ડુંગરપુર શહેરથી આશરે ૨૦ કિ.મી. દૂર બિછીવાડા બ્લોક છે. છૂટાછવાયાં ઘર છે અને ડુંગરાળ વિસ્તાર છે. આ પ્રદેશમાંથી પસાર થઈએ તો એમ જણાઈ આવે કે લોકોને પાણીની અછત અને પથરાળ જમીન સાથે ભારે મુસીબતે પનારો પાડવો પડે છે. બહુ જ ઓછી પાયાની સવલતો ગામડાં સુધી પહોંચી છે. ભીલ આદિવાસીઓ આ વિસ્તારમાં વસે છે.

પરંતુ લગભગ ૧૨ વર્ષ અગાઉ ગામોની સ્ત્રીઓએ આ લાચારીભરી પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન લાવવાનું નક્કી કર્યું અને આજે એ પરિવર્તન નજરોનજર દેખાય છે. સ્થાનિક શક્તિશાળી લોકો સામેના તેમના આશ્ચર્યજનક સામૂહિક કાર્યની કહાણી આ મુજબ છે:

૧૯૮૬-૮૭માં 'જન શિક્ષણ એવમ્ વિકાસ સંગઠન'એ માડા ગામમાં નિઘૂર્મ ચૂલા નાખવાનો કાર્યક્રમ શરૂ કર્યો. આ ગાળા દરમિયાન તેના કાર્યકરોને સ્ત્રીઓ સાથે વાતચીત કરવાની તક મળી અને તેમણે સ્ત્રીઓને ત્રણ દિવસના મહિલા મેળામાં બોલાવી.

મેળામાં જે ચર્ચા થઈ તેનાથી એ જાણવા મળ્યું કે આવક વધે તેવી જમીનના પુનર્સર્જનની પ્રવૃત્તિઓ કરવાની આવશ્યકતા છે. તેથી ગામડાંમાં વનીકરણની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરાઈ. એક વર્ષ બાદ એ કાર્યક્રમની સમીક્ષા કરાઈ ત્યારે જણાયું કે સ્ત્રીઓ બેઠકોમાં ઓછી હિસ્સેદાર થાય છે. પર્યાવરણના સંદર્ભમાં મહિલાઓના પ્રશ્નો અંગે કામ કરવામાં શી તકલીફો નડે છે તેની ખબર ત્યારે પડી. સમયનો અભાવ અને પુરુષોનો વિરોધ હોવાને લીધે સ્ત્રીઓ સભાઓમાં હાજર રહેતી નહોતી. આથી સ્ત્રીઓ માટે અલગ મંચ હોવાની જરૂરિયાત અનુભવાઈ.

મહાજનો અને શાહુકારો સામે સ્ત્રીઓની લડત

બિછીવાડામાં કેટલાંક ગામોની મહિલાઓએ તાલીમ અને શૈક્ષણિક પ્રવાસના કાર્યક્રમમાં હાજરી આપી. તેમણે તેમના રોજિંદા પ્રશ્નો અને તકલીફો વિશે મુક્ત મને વાતચીત કરી. આ ચર્ચામાં એમ જણાયું કે

પુરુષોના સ્થળાંતરને લીધે ઘરના સંચાલનનું કામ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ જ કરે છે. તેમને જમીનમાંથી ખૂબ ઓછી આવક થાય છે કારણ કે જમીન ઘોવાયેલી છે, ફળદ્રુપ નથી અને વળી, પાણીની પણ અછત છે. પરંતુ તેમને રોજેરોજના ખર્ચાને માટે રોકડ રકમની જરૂર રહેતી હતી. તેમની પાસે રોકડ બચત તો ભાગ્યે જ હોય કે જેથી આવા ખર્ચાને પહોંચી વળી શકાય. અચાનક ખર્ચો આવે કે આસમાની સુલતાની આવે ત્યારે સ્થાનિક શાહુકાર જ તેમનો આશરો રહેતો.

શાહુકારો સ્ત્રીઓની આ લાચારીભરી સ્થિતિનો લાભ ઉઠાવતા અને તેમનું ખુલ્લુંખુલ્લા શોષણ કરતા. સ્ત્રીઓએ તેમનાં ઘરેણાં ગીરો મૂકવા પડતાં અથવા અન્ય અસ્કામતો ગીરો મૂકવી પડતી અને એ રીતે તેઓ થોડી રકમ મેળવતી. જામીનગીરી અપાય તો પણ શાહુકાર વ્યાજનો અત્યંત ઊંચો દર લેતો. ક્યારેક તો મહિલાના ૧૦ ટકા જેટલો; એટલે કે વર્ષના ૧૨૦ ટકા! આ પરિસ્થિતિને લીધે અંતે સ્ત્રીઓ તેમની અસ્કામતો ગુમાવતી અને શાહુકારોને ચરણે એ મિલકતો ધરવી પડતી. મિલકતો જવાથી તેઓ વધારે ગરીબ બનતી. આથી તેમને વધુ નાણાંની જરૂર પડતી અને તેઓ ફરી પાછી એ જ શાહુકાર પાસે પૈસા લેવા જતી. આમ, એક વિષયક ચાલ્યા જ કરતું. આવી લાચારીભરી કહાણી વર્ષોથી ચાલતી હતી.

અમદાવાદની 'સેવા બેંક', ખેરોજના 'માનવ કલ્યાણ ટ્રસ્ટ' અને ઝઘડિયાના 'સેવા રુરલ'ની તેમની મુલાકાતની આ સ્ત્રીઓ પર જોરદાર અસર પડી. ગ્રામીણ મહિલાઓનાં જૂથો અને તેમની આર્થિક પ્રવૃત્તિઓની તેમના પર વિશેષ અસર જન્મી. ગલાલીબહેને પોતાના

દેડકોકાવેલા ગામમાં બચત મંડળી શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. તેમણે ગામમાં અન્ય સ્ત્રીઓને ભેગી કરીને મંડળી શરૂ કરવાની જવાબદારી પણ ઉઠાવી.

શિબિરમાંથી પાછા આવ્યા બાદ તેમણે ગામમાં સ્ત્રીઓની એક સભા બોલાવી અને છેવટે ૫-૧૦-૧૯૮૮ના રોજ તેમણે પહેલું બચત અને ધિરાણ જૂથ બનાવ્યું. સ્ત્રીઓ ઉત્સાહી હતી અને તેમણે મહિનાના બે રૂપિયાનો ફાળો બચત તરીકે આપવાની શરૂઆત કરી. આ નાની બચતથી તેઓ શાહુકારના પંજામાંથી છૂટવાની આશા ભેગી કરી શક્યા. પરંતુ જૂથની બચતમાંથી ધિરાણ મેળવવાનું તેમનું સ્વપ્ન એટલું જલદી સાકાર થાય તેમ નહોતું.

પહેલો અવરોધ તો તેમના પતિઓ તરફથી જ આવ્યો. ગામના શંકાશીલ પુરુષો ઉપરાંત મહત્વની તકલીફ તો ખૂબ નાની રકમ જ બચતમાં ભેગી થઈ હતી એ હતી. તમામ સભ્યોની દર મહિનાની બચત માંડ રૂ. ૩૦ થી રૂ. ૪૦ થતી હતી. એનો અર્થ એ થયો કે બચતની રકમ મોટી થાય અને તેમની ધિરાણની જરૂરિયાત સંતોષાય એમાં લાંબો સમય લાગે તેમ હતો. બીજી તરફ, શાહુકારો પાસેથી તેમની અસ્કામતો છોડાવવા માટે તેમને મોટી રકમની જરૂર હતી.

જો કે, આ મુસીબતોથી સ્ત્રીઓનો ઉત્સાહ ઠંડો પડ્યો નહોતો. બચત વધે તેની રાહ જોયા વિના તેમણે સભ્ય સંખ્યાના બળનો લાભ લેવાનું નક્કી કર્યું. શાંત અને અતિ વિનમ્ર જણાતી આદિવાસી સ્ત્રીઓ લડાયક મિજાજવાળી બની. તેમણે શાહુકારો ઉપર ગીરો મુકાયેલાં ઘરેણાં પરત લેવા દબાણ કર્યું. જ્યારે શાહુકારોએ ના પાડી ત્યારે તેમણે પોતાનું આંદોલન વધારે જલદ બનાવ્યું.

સ્ત્રીઓ ભેગી થઈ અને તેમણે ગામમાં સરઘસ કાઢ્યું. શાહુકારના ઘેરે એ સરઘસ પહોંચ્યું અને ત્યાં સ્ત્રીઓએ સૂત્રોચ્ચાર કર્યો, અને શાહુકારના ઘરની બહાર અસ્કામતો છોડાવવા બેસી ગઈ. પોતાની માગણી પૂરી ના થાય ત્યાં સુધી ત્યાંથી પાછા ફરવાનો તેમણે ઇન્કાર કર્યો. છેવટે શાહુકાર સ્ત્રીઓના આ સંગઠિત વિરોધથી ઊભા થયેલા સામાજિક દબાણ સામે ઝૂક્યા. કેટલાક સભ્યોની જમીનો તેથી પાછી મળી.

આ ઘટનાએ સ્ત્રીઓનો જુસ્સો વધાર્યો. શાહુકાર પાસેથી થોડીઘણી મિલકતો પણ પાછી મળે એ નાનીસૂની ઘટના નહોતી. તરત જ ‘દેડકોકાવેલા બચત એવમ્ શાખ સમૂહ’નાં સભ્યો ગામમાં અને ગામની આસપાસ જાણીતાં થઈ ગયાં. આ ઘટનામાંથી પ્રેરણા લઈને અનેક નવાં જૂથો રચાયાં અને નવા સભ્યો પણ બન્યા. વેડ અને ઘોડાકડ ગામોમાં આ જ રીતે સ્ત્રીઓના સામૂહિક વિરોધને પરિણામે શાહુકારો

પાસેથી ઘરેણાં પરત મળી શક્યાં.

ભ્રષ્ટ અધિકારીઓ સામેની લડત

ધિરાણ મેળવવાનો બીજો એક રસ્તો ‘લેમ્પ્સ’ હતો. ‘લેમ્પ્સ’માંથી ખેડૂતોને ખેતી અને પશુપાલન માટે લોન મળતી હતી. તે એક સોસાયટી હતી અને વ્યાજના વાજબી દરે તે લોન આપતી હતી. તેથી ગ્રામજનો તેની પાસે લોન લેવા જતા હતા. ઉપરોક્ત ઘટના બાદ સ્ત્રીઓએ આ સોસાયટીનો વ્યાજનો દર ગણ્યો. તેમની ગણતરી અનુસાર અને લોનની પરત ચુકવણીના સમયપત્રક અનુસાર તો ‘લેમ્પ્સ’ની લોનો પૂરી થઈ જવી જોઈતી હતી. પરંતુ તેના કર્મચારીઓ સતત એમ કહેતા હતા કે થોડીક રકમ હજુ ચુકવણી માટે બાકી છે. દેવું ક્યારેય પૂરું થતું નહોતું. એનાથી કંઈક ઘાલમેલ થતી હોવાની ગંધ આવી. સ્ત્રીઓ ફરીથી સંગઠિત થઈ અને તેમણે તપાસની માગણી કરી. જૂથની સભ્ય મહિલાઓએ ઘરેણા કર્યા અને જિલ્લાનું વહીવટી તંત્ર દસ્તાવેજો અને લોનની રકમની તપાસ કરે એવી માગણી કરી.

સાબલી, બાલેતિઘાટી, વેડ અને ઘોડાકડ ગામોમાં પણ આવા જ બનાવો બન્યા. તેમણે ભ્રષ્ટ કર્મચારીઓ સામે ફરિયાદો કરી અને શાહુકારો પાસેથી મિલકતો છોડાવી.

બચત અને ધિરાણની પેલે પાર

આટલા સમય સુધીમાં તો તેમની પોતાની થોડીક બચત ભેગી થઈ ગઈ હતી અને સંગઠને આ જૂથોને બહારની નાણાં સંસ્થાઓ સાથે પણ સાંકળ્યાં હતાં. એનાથી ધિરાણનો પ્રવાહ વહેવા માંડ્યો. જો કે, આ જૂથોનું કામ નાણાકીય પ્રશ્નો પૂરતું મર્યાદિત ના રહ્યું. ઘરેલૂ હિંસા અને કુટુંબના જ પુરુષો દ્વારા થતા અમાનવીય વ્યવહાર પણ તેમની ચિંતાના વિષયો બન્યા. ‘માડા બચત એવમ્ શાખ સમૂહ’માં એવું જ

સાંપ્રત પ્રવાહ

દલિતો પરના અત્યાચારો અંગે રાષ્ટ્રીય જાહેર સુનાવણી

દલિતો અને સમાજના છેવાડે રહી ગયેલા વર્ગો પરના અત્યાચારો અને તેમનું શોષણ આપણા સમાજનું એક અંગ છે. દેશભરમાં તાજેતરનાં વર્ષો દરમ્યાન દલિતો પરના અત્યાચારોમાં જબરજસ્ત વધારો થયો છે. દલિતો પરના સવર્ણોના આક્રમણથી દલિતોનું રક્ષણ કરવા માટે અનેક કાયદાઓ કરવામાં આવ્યા છે. તેમ છતાં દલિત સમુદાયોની પરિસ્થિતિમાં બહુ જ ઓછો સુધારો થયો છે. સમાજના હાલના માળખામાં આ હુમલા દલિતોની દયનીય સ્થિતિની યાદી ખાય છે.

દલિત માનવ અધિકારોની રાષ્ટ્રીય ઝુંબેશની રચના દલિતોના માનવ અધિકારોનું રક્ષણ કરવા માટે થઈ છે અને તેણે ૧૮-૧૯ એપ્રિલ, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ચેન્નઈ ખાતે રાષ્ટ્રીય જાહેર સુનાવણીનો કાર્યક્રમ યોજ્યો હતો. આ સુનાવણીના હેતુઓ નીચે મુજબ હતા:

- અત્યાચારોના ભોગ બનેલા દલિતો લોકોની અદાલત સમક્ષ પોતાની કેફિયત રજૂ કરી શકે તે માટેનો અવકાશ પૂરો પાડવો.
- આંતરરાષ્ટ્રીય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે લોકોને અસરગ્રસ્તો સાથે એકતા વ્યક્ત કરવાની તક પૂરી પાડવી.
- માનવ અધિકારોની જાળવણી માટે ચિંતિત સૌને સમાન મંચ પૂરો પાડવો.
- લોકમત ઊભો કરવા માટે માધ્યમોનો ટેકો પ્રાપ્ત કરવો.
- લોકતંત્રમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જવાબદારી જેમના શિરે છે અને ન્યાય આપવાની જવાબદારી જેમના શિરે છે તેમને તેમની જવાબદારીની યાદ અપાવવી.
- સવર્ણોના દિમાગમાં એવી મજબૂત છાપ ઊભી કરવી કે જ્ઞાતિ પ્રથાનું સામંતશાહી સ્વરૂપ અને અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર આજના બદલાતા સંજોગોમાં યાદી શકે તેમ નથી.

દેશભરમાંથી દલિત અત્યાચારોના ૫૦ કિસ્સા ન્યાયાધીશ મંડળ સમક્ષ રજૂ થયા. ન્યાયાધીશ મંડળમાં વડી અદાલતોના નિવૃત્ત ન્યાયમૂર્તિઓ, સર્વોચ્ચ અદાલતના વકીલો અને બીજા અનેક દાનવીરો તથા મહિલા કર્મશીલોનો સમાવેશ થતો હતો.

અનેક અત્યાચારોનો ભોગ બનેલા લોકોએ ન્યાયાધીશ મંડળ સમક્ષ તેમની રામકહાણી રજૂ કરી. કેટલાક કિસ્સાઓમાં જે પોલિસો તપાસમાં

સામેલ હતા તેઓ પણ હાજર થયા હતા અને સરકારી વકીલ દ્વારા તેમની ઊલટતપાસ પણ પછી થઈ હતી. જે વકીલો દલિતોનો પક્ષ લઈને કેસ લડતા હતા તેઓ પણ ત્યાં ઉપસ્થિત થયા હતા અને તેમણે તેમના અસીલોના કિસ્સા રજૂ કર્યા હતા. અહીં રાજસ્થાનના ત્રણ કિસ્સાની વિગતો રજૂ કરાઈ છે:

- ભરતપુર જિલ્લાના કુમ્હેર ગામે દલિતો પર અત્યાચાર.
- દૈસા જિલ્લાના ટોરડા ગામે લાલ ભાઈઓની ગેરકાનૂની સતામણી અને બંદી.
- ભરતપુર જિલ્લાના બાબેખાર ગામે ત્રણ દલિતોનાં પૂન.

અસરગ્રસ્તોની ચોંકાવનારી રજૂઆતો બાદ ન્યાયાધીશ મંડળે તેનો ચુકાદો આપ્યો. આ ચુકાદાનો ઉપયોગ રાજ્ય અને રાષ્ટ્રીય સ્તરે દલિતો પરના અત્યાચારો રોકવા માટે હિમાયત કરવા કરાશે. સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ, દાતા સંસ્થાઓ, સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (યુનાઇટેડ નેશન્સ)ની સંસ્થાઓ, માનવ અધિકાર પંચ, રાષ્ટ્રીય અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ પંચ, રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચ વગેરેનાં પ્રતિનિધિમંડળોએ આ જાહેર સુનાવણીમાં હાજરી આપી હતી. ‘ઉન્નતિ’ના પ્રતિનિધિએ પણ તેમાં હાજરી આપી હતી.

આંબેડકર જયંતીની ઉજવણી

મરુધર ગંગા સોસાયટી, વસુંધરા સેવા સમિતિ, જાગરુક ગ્રામીણ સમિતિ અને ‘આઈડિયા’ જેવી અમારી સહભાગી સંસ્થાઓએ રાજસ્થાનના જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરના ૧૦૯મા જન્મદિને જોધપુરમાં અનેક સભાઓ અને રેલીઓ યોજ્યાં હતાં. ‘ઉન્નતિ’એ આ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને આયોજનમાં જરૂરી ટેકો પૂરો પાડ્યો હતો. તેમાં અન્ય હિતધારકો પણ જોડાયા અને એક જ મંચ પરથી દલિતોત્થાન માટે આગળ વધે એ માટે પણ પ્રયાસ કરાયા. ‘ઉન્નતિ’એ ૨૧-૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૦ દરમ્યાન સહભાગી સંસ્થાઓના સહયોગથી જે રામદેવરા સંમેલન યોજ્યું હતું તેમાં લોકોએ નક્કી કર્યા મુજબ આ ઉજવણી થઈ હતી.

જોધપુરમાં આંબેડકર સેના, દલિત રિસોર્સ એન્ડ ઇન્ફર્મેશન સેન્ટર, માનકલાવ અને નાગરિક સમાજની અન્ય સંસ્થાઓના સંયુક્ત પ્રયાસથી એક રેલીનું આયોજન કરાયું હતું. તેમાં ૩૫૦ સ્ત્રીઓ, પુરુષો અને બાળકોએ ટ્રેકટરો, બસો અને મોટરસાયકલો સાથે ભાગ લીધો હતો.

રાજબાગના રાજારાય પાર્ક ખાતેથી રેલી શરૂ થઈ હતી અને પ્રતાપનગર ખાતે તે પૂરી થઈ હતી. તે નાગોરી દરવાજા, આંબેડકર સર્કલ, જ્યોતિબા ફૂલે સર્કલ, સ્વસ્તિ ગેટ, જાલોરી ગેટ અને અકાલિયા ચોરાહા પરથી પસાર થઈ હતી.

દલિતો સાથે આચરાતા ભેદભાવ ઉપર પ્રકાશ ફેંકતાં ચિત્રો અને પડદા વાહનો પર લગાવાયાં હતાં. પ્રાથમિક શાળાઓ, પ્રાથમિક આરોગ્ય કેન્દ્રો, પંચાયતોનાં મકાનો અને અન્ય જાહેર સ્થળોએ દલિતો પ્રત્યે રખાતા ભેદભાવ સામે અવાજ ઉઠાવવા લોકોની સંવેદના જગાડવાનો પ્રયાસ આ રેલીમાં કરાયો હતો.

આવા જ કાર્યક્રમો કલ્યાણપુર અને લુણી બ્લોકમાં અમારી સહભાગી સંસ્થાઓ વસુંધરા સેવા સમિતિ તથા જાગરુક ગ્રામીણ સમિતિ દ્વારા 'દલિત અધિકાર અભિયાન'ના નેજા હેઠળ યોજાયા હતા.

વર્લ્ડ એજ્યુકેશન ફોરમ

આફ્રિકા ખંડમાં સેનેગલ નામના દેશના પાટનગર ડકાર ખાતે ૨૬-૨૮, એપ્રિલ-૨૦૦ દરમિયાન 'વર્લ્ડ એજ્યુકેશન ફોરમ'ની બેઠક મળી. તેમાં સહભાગી સાષ્ટ્રીય સરકારોએ એક કાર્યલક્ષી યોજના તૈયાર કરીને સ્વીકારી છે. આ સર્વગ્રાહી કાર્યલક્ષી યોજનાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે મુજબ છે:

૧. બાળપણનાં આરંભનાં વર્ષોની સર્વગ્રાહી સંભાળ વિસ્તારવી અને સુધારવી તથા ખાસ કરીને તકવંચિત બાળકો માટે શિક્ષણની સુવિધા વિસ્તારવી અને સુધારવી.
૨. ઈ.સ. ૨૦૧૫ સુધીમાં તમામ બાળકોને સારી ગુણવત્તાવાળું મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મળે તેની કાળજી લેવી. તેમાં છોકરીઓ, વંશીય લઘુમતીઓનાં બાળકો અને મુશ્કેલ સંજોગોમાં સપડાયેલાં બાળકો પર વિશેષ ધ્યાન આપવું.
૩. તમામ યુવાનો અને પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓની જરૂરિયાતો ભણતર અને જીવન કૌશલ્યના યોગ્ય કાર્યક્રમો દ્વારા સમાન રીતે સંતોષાય તે જોવું.
૪. ઈ.સ. ૨૦૧૫ સુધીમાં પ્રૌઢોની અને ખાસ કરીને મહિલાઓની સાક્ષરતાના સ્તરમાં ૫૦ ટકાનો સુધારો લાવવા પ્રયાસ કરવો અને તમામ પુખ્ત વયનાઓને પાયાનું અને સતત શિક્ષણ સમાન રીતે મળે તે જોવું.
૫. ઈ.સ. ૨૦૦૫ સુધીમાં પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણમાંથી છોકરા-છોકરીનો ભેદભાવ દૂર કરવો અને ૨૦૧૫ સુધીમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા સિદ્ધ કરવી કે જેથી સાક્ષરતા, અંકજ્ઞાન અને જીવનાવશ્યક કૌશલ્યો માપી શકાય તે રીતે સૌને પ્રાપ્ય બને.

વ્યૂહરચનાઓ

૧. 'સૌને માટે શિક્ષણ' અને મજબૂત રાષ્ટ્રીય અને આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકીય પ્રતિબદ્ધતા ઊભી કરવી, રાષ્ટ્રીય કાર્યલક્ષી યોજનાઓ ઘડવી અને બુનિયાદી શિક્ષણના રોકાણમાં મોટો વધારો કરવો.
૨. 'સૌને માટે શિક્ષણ'ની નીતિઓને ગરીબી નિવારણ તથા વિકાસની વ્યૂહરચનાઓ સાથે ટકાઉ રીતે સ્પષ્ટપણે સાંકળવી.
૩. શૈક્ષણિક વિકાસ માટેની વ્યૂહરચનાઓ ઘડવામાં, તેમના અમલ તથા દેખરેખમાં નાગરિક સમાજની સામેલગીરી અને સહભાગિતા વધારવાં.
૪. શિક્ષણના શાસન અને સંચાલનની પ્રતિભાવાત્મક, સહભાગી અને ઉત્તરદાયી વ્યવસ્થાઓ વિકસાવી.
૫. સંઘર્ષ, કુદરતી આપત્તિઓ અને અસ્થિરતાથી અસર પામેલી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાઓની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી અને એવા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો ગોઠવવા કે જેથી પારસ્પરિક સમજ, શાંતિ અને સહિષ્ણુતા વધે તથા સંઘર્ષ અને હિંસા રોકવામાં મદદ મળે.
૬. શિક્ષણમાં સ્ત્રી-પુરુષ સમાનતા માટેની સંકલિત વ્યૂહરચનાઓનો અમલ કરવો કે જેથી વલણો, મૂલ્યો અને વ્યવહારોમાં પરિવર્તન માટેની જરૂરિયાત પિછાણાય.
૭. એચઆઈવી/ એઈડ્સને નાથવા માટેનાં શૈક્ષણિક કાર્યક્રમો અને પગલાંનો તત્કાળ અમલ કરવો.
૮. ભણતરમાં શ્રેષ્ઠતા જન્મે તથા સૌને સિદ્ધિ વરે તેવું વાતાવરણ સર્જાય તે માટે સલામત, તંદુરસ્ત અને સમાન સંસાધનોવાળું શૈક્ષણિક માળખું ઊભું કરવું.
૯. શિક્ષકોના દરજ્જા, જુસ્સા અને વ્યાવસાયિકતામાં વધારો કરવો.
૧૦. 'સૌને માટે શિક્ષણ' સિદ્ધ કરવા નવી માહિતી અને સંચાર તકનિકીનો ઉપયોગ કરવો.
૧૧. 'સૌને માટે શિક્ષણ'નો લક્ષ્યાંક સિદ્ધ કરવા માટે પદ્ધતિસર દેખરેખ રાખવી અને રાષ્ટ્રીય, પ્રાદેશિક તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે વ્યૂહરચનાઓ ઘડવી.
૧૨. આ ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે વર્તમાન વ્યવસ્થાનો પાયા તરીકે ઉપયોગ કરવો.

કાર્યો

૧. અત્યારે ઘણા દેશો પાસે સ્વીકાર્ય સમય માળખામાં 'સૌને માટે શિક્ષણ'નું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટે પૂરતાં નાણાં નથી. તેથી નવાં નાણાકીય સંસાધનો, અને ખાસ કરીને અનુદાનો તથા રાહતના દરની સહાય, દ્વિપક્ષી અને બહુપક્ષીય દાતા સંસ્થાઓએ આપવી પડે. તેમાં વિશ્વ બેંક, પ્રાદેશિક વિકાસ બેંકો અને ખાનગી ક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય. અમે ભારપૂર્વક કહીએ છીએ કે કોઈ પણ દેશ નાણાંના અભાવે આ લક્ષ્યાંક સિદ્ધ ના કરે એવું નહિ બને.

આગામી કાર્યક્રમ

૨. આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાય આ સામૂહિક પ્રતિબદ્ધતા પૂરી કરશે. તે માટે તરત જ વૈશ્વિક સ્તરે પ્રયાસ કરશે, વ્યૂહરચનાઓ ઘડશે અને સાધનો ભેગાં કરી રાષ્ટ્રીય પ્રયાસોને ટેકો પૂરો પાડશે. આમાં નીચેના વિકલ્પો વિચારી શકાય:

- શિક્ષણ માટે અને ખાસ કરીને બુનિયાદી શિક્ષણ માટે બાહ્ય નાણાંનો પ્રવાહ વધારવો.
 - બાહ્ય નાણાકીય પ્રવાહ સુનિશ્ચિત રાખવો.
 - દાતાઓ વચ્ચે વધારે અસરકારક સંકલન રાખવું.
 - ક્ષેત્રીય શિક્ષણ પૂરું પાડવાની પ્રતિબદ્ધતા સાથે દેવું રદ કરવા કે રાહત પૂરી પાડવા ગરીબી નિવારણના ધ્યેય સાથે વ્યાપક અને ગહન વ્યૂહરચના તત્કાળ અપનાવવી.
 - લક્ષ્યાંકો સિદ્ધ કરવામાં થયેલી પ્રગતિનું સમયાંતરે મૂલ્યાંકન અસરકારક અને નિયમિતપણે કરવું.
૩. સાથે સાથે સંઘર્ષોથી અસરગ્રસ્ત દેશો, સંક્રાંતિ અનુભવતા દેશો અથવા કટોકટીથી અસર પામેલા દેશોને લક્ષ્યાંકોની ઝડપી સિદ્ધિ માટે જરૂરી ટેકો પૂરો પાડવો.
૪. 'સૌને માટે શિક્ષણ-૨૦૦૦'ના મૂલ્યાંકનમાં એ મુદ્દો ધ્યાનમાં આવ્યો છે કે આફ્રિકા ખંડના દક્ષિણ ભાગ, દક્ષિણ એશિયા અને અલ્પવિકસિત દેશોમાં આ પડકાર સૌથી મોટો છે. આ દેશોમાં પ્રાથમિકતા અપાવી જોઈએ.

વ્યવસ્થાઓ

તમામ દેશોને ઈ.સ. ૨૦૦૨ સુધીમાં રાષ્ટ્રીય કાર્યલક્ષી યોજના ઘડવા માટે વિનંતી કરાશે. આ યોજનાઓને ગરીબી નિવારણ અને વિકાસના વ્યાપક માળખામાં સંકલિત કરવી જોઈએ અને તે વધુ પારદર્શક અને લોકશાહી પ્રક્રિયા દ્વારા ઘડાવી જોઈએ. તેમાં લોકોના પ્રતિનિધિઓ, સામુદાયિક સંસ્થાઓ, વિદ્યાર્થીઓ, માબાપો, શિક્ષકો, સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ અને નાગરિક સમાજના અન્ય પ્રતિનિધિઓને એ પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવા જોઈએ. આ યોજનાઓમાં બુનિયાદી શિક્ષણ માટે પડતી નાણાંની અછત જેવી સમસ્યાઓ પ્રત્યે ધ્યાન અપાવું જોઈએ.

અંદાજપત્રની પ્રાથમિકતાઓ તેમાં નક્કી થવી જોઈએ અને 'સૌને માટે શિક્ષણ'નું ધ્યેય સિદ્ધ કરવા માટેની ઈ.સ. ૨૦૧૫થી મોડી નહિ તેવી તારીખ નક્કી થવી જોઈએ. આ યોજનાઓમાં જેઓ હાલ શિક્ષણથી વંચિત રહે છે તેવા લોકોનો સમાવેશ કરવા માટે સ્પષ્ટ વ્યૂહરચનાઓ હોવી જોઈએ અને તેમાં બાળકોના શિક્ષણ તથા સમાનતા માટે સ્પષ્ટ પ્રતિબદ્ધતા વ્યક્ત થયેલી હોવી જોઈએ. રાષ્ટ્રીય વ્યૂહરચનાઓને ટેકો આપવા માટેની પ્રાદેશિક પ્રવૃત્તિઓ પ્રાદેશિક અને પેટા પ્રાદેશિક સંગઠનો, નેટવર્ક્સ અને સંગઠનો મારફતે મજબૂત કરવી જોઈએ.

પ્રશિક્ષકોના ક્ષમતાવર્ધન માટે પ્રશિક્ષણ

પશ્ચિમ ભારતના વિકાસ ક્ષેત્રે કામ કરતા કર્મશીલો માટે ૧થી ૭ ઓગસ્ટ, ૨૦૦૦ દરમિયાન 'ઉન્નતિ' દ્વારા ઉદયપુર ખાતે આ કાર્યક્રમ રાખવામાં આવ્યો છે. 'ઉન્નતિ'એ બે તબક્કામાં આ કાર્યક્રમ યોજ્યો છે અને તેનો આ પહેલો તબક્કો છે. સહભાગીએ બંને તબક્કાના કાર્યક્રમમાં ઉપસ્થિત રહેવું ફરજિયાત છે. બીજા તબક્કાનો કાર્યક્રમ ૧૨થી ૧૭, ડિસેમ્બર-૨૦૦૦માં યોજાશે. આ કાર્યક્રમના ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે:

૧. વિકાસ ક્ષેત્રના કર્મશીલો સહભાગી પ્રશિક્ષણના તત્ત્વજ્ઞાન વિશે માહિતી મેળવે.
૨. સહભાગી પ્રશિક્ષણના સંચાલનને માટે વિકાસ ક્ષેત્રના કર્મશીલોના ક્ષમતા, જાણકારી, દૃષ્ટિકોણ અને કૌશલ્યનો વિકાસ થાય.

આ કાર્યક્રમમાં આ વિષયોનો સમાવેશ કરાયો છે:

૧. સહભાગી શિક્ષણના સિદ્ધાંતો, સહભાગી પ્રશિક્ષણના સિદ્ધાંતો અને સામાજિક પરિવર્તન માટે પ્રશિક્ષણની વ્યૂહરચના.
૨. સમૂહ પ્રક્રિયાઓ, સમૂહ ગતિશીલતા અને નાના સમૂહના અનુકૂલનની સમજ.
૩. સ્વવિકાસ અને પ્રશિક્ષકોની ભૂમિકા.
૪. પ્રશિક્ષણની ડિઝાઈન તૈયાર કરવી અને ઉપયોગી પ્રશિક્ષણની પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવો.

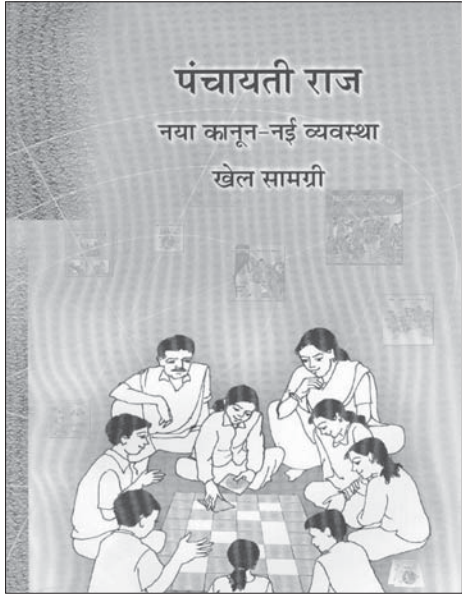
બીજા તબક્કાના કાર્યક્રમમાં સહભાગીઓને ક્ષમતાવર્ધન ઉપર ભાર મૂકવામાં આવશે. આ તબક્કામાં સહભાગીઓને તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમ ચલાવવા માટે જે પ્રશ્નો અને સમસ્યાઓ નડી શકે છે તેના વિશે ચર્ચા કરવામાં આવશે અને તેમના ઉકેલો વિશે પણ વિગતે ચર્ચા થશે. સહભાગીઓને સત્ર સંચાલન માટેની તક પૂરી પાડવામાં આવશે.

આ કાર્યક્રમ હિંદી ભાષામાં ચાલશે પણ ગુજરાતના સહભાગીઓને શિક્ષણ સામગ્રી ગુજરાતીમાં આપવામાં આવશે. રાજસ્થાન, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રના વિકાસ ક્ષેત્રના કર્મશીલો તેમાં ભાગ લઈ શકશે. દરેક સંસ્થા એક પુરુષ અને એક મહિલા કાર્યકરને સહભાગી થવા મોકલે એ ઈચ્છનીય છે. કાર્યક્રમની ફી બંને તબક્કા માટે સહભાગી દીઠ રૂ. ૬૦૦૦ રાખવામાં આવી છે. તેમાં નિવાસ-ભોજન અને શિક્ષણ સામગ્રીનો આંશિક ખર્ચ સામેલ છે. પ્રવાસ ખર્ચ જે તે સંસ્થાએ ભોગવવાનું રહેશે. સંપર્ક: ઉન્નતિ-વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા, અમદાવાદ.

સંદર્ભ સાહિત્ય

પંચાયતી રાજ: નવા કાનૂન-નવી વ્યવસ્થા

‘પંચાયતી રાજ: નવા કાનૂન-નવી વ્યવસ્થા’ નામે રમત સામગ્રીનું નિર્માણ ‘ઉન્નતિ’ દ્વારા પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાને સક્ષમ બનાવવા

માટે કરવામાં આવ્યું છે. આ રમત ગ્રામ વિસ્તારોના કિશોરો, યુવાનો અને પુખ્ત વયની વ્યક્તિઓ માટે બનાવવામાં આવી છે. એના દ્વારા તેમને પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા તથા ૭૩મા બંધારણીય સુધારાનાં વિભિન્ન પાસાંઓ વિશે માહિતી પ્રાપ્ત થશે. સ્થાનિક સરકાર તરીકે પંચાયતી રાજની સંસ્થાઓની

બદલાયેલી ભૂમિકા તથા સ્થાનિક સ્વશાસનમાં ગ્રામવાસીઓની સહભાગિતાનાં મહત્ત્વ તથા પ્રકારોનો વિશેષ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

રમત સામગ્રી

૨૪ રંગીન ચિત્રોવાળાં કાર્ડની જોડીઓ એટલે કે ૪૮ ચિત્રો થયાં. તેમાં રમત સંબંધી પુસ્તિકા દરેક ચિત્રકાર્ડના જોડામાં છે. તેમાં પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થાના ૭૩ બંધારણીય સુધારા અન્વયે કરવામાં આવેલી જોગવાઈઓના કોઈ એક પાસા વિશે જાણકારી આપવામાં આવી છે.

પંચાયત ઝમીંદવાર બનને કા સમી કો સમાન અધિકાર હૈ।

રમત પુસ્તિકામાં રમતની સામગ્રીનું વિવરણ છે, રમત રમવા માટેની સૂચનાઓ અને સલાહ છે તથા રમત પૂરી થયા બાદ દરેક ચિત્રકાર્ડના માધ્યમથી આપવામાં આવેલી સૂચના સંબંધિત વિચારણીય પ્રશ્નો

અને ટૂંકી નોંધ સામેલ છે.

આ રમતના નિર્માણની પ્રક્રિયામાં રમતના વિષયવસ્તુ પર ઊંડું અધ્યયન કરવામાં આવ્યું છે, વિષયના નિષ્ણાતો પાસેથી સલાહ લેવાઈ છે અને નવસાક્ષર/ સાક્ષર/ નિરક્ષર કિશોરો તથા યુવાનો અને પુખ્ત વયના લોકોનાં જૂથો પાસેથી પણ સલાહ લેવાઈ છે અને તેમની પ્રતિક્રિયાને જાણવા-સમજવા પર વિશેષ ધ્યાન અપાયું છે.

રમત કોના માટે ઉપયોગી?

૧૩ વર્ષથી વધુ વયનાં છોકરા-છોકરીઓને પંચાયતી રાજ અંગે માહિતી આપવા તથા આ વિશે એમની સમજ વધારવા માટે ઔપચારિક તથા અનૌપચારિક શિક્ષણના કાર્યક્રમો સાથે જોડાયેલા શિક્ષણગણ તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે.

ગ્રામીણ ક્ષેત્રના લોકો અને પંચાયતોના સભ્યો માટે પંચાયતી રાજ વ્યવસ્થા વિશે આયોજિત પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમોમાં, સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓના કાર્યકર/ પ્રશિક્ષક આ રમત સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ભાષા: હિન્દી. કિંમત રૂ. ૨૦૦. નકલ માટે સંપર્ક: ‘ઉન્નતિ’.

સ્ત્રી તું જાગતી રહેજે

ઘરેલૂ હિંસાના સંદર્ભમાં બનાવવામાં આવેલી એક ફિલ્મ છે. આ ફિલ્મમાં એક સ્ત્રીનું જીવનચક્ર છે અને લગ્ન પછી તેનું જીવન કેવી રીતે બદલાઈ જાય છે તેના પર તેમાં પ્રકાશ ફેંકવામાં આવ્યો છે. પતિનું તથા સાસરિયાંનું સંવેદનાહીન અને અમાનવીય વલણ તેના માનસિક અને શારીરિક આરોગ્ય ઉપર ગંભીર અસર પાડે છે અને તે અંતે તેના મૃત્યુ તરફ દોરી જાય છે. જો સ્ત્રી સક્ષમ અને જાગૃત બને તો આ પરિસ્થિતિમાંથી બચી શકાય છે. સ્ત્રીને સક્ષમ બનવા અને પોતાનો અવાજ રજૂ કરવા આ ફિલ્મ પ્રેરણા આપે છે. આ ફિલ્મ તબીબોને આ પ્રશ્ન પ્રત્યે સંવેદનશીલ બનવા અને હિંસક લોકોને તેમનું વલણ બદલવા માટે અપીલ કરે છે. સંપર્ક: સંચેતના, ૪૫-૪૬, ન્યુ યોર્ક ટ્રેડ સેન્ટર, થલતેજ કોસ રોડની પાસે, સરખેજ-ગાંધીનગર હાઈવે, અમદાવાદ-૫૪.

રાજ્ય સ્તરીય વિભાગ

છેલ્લા ત્રણ માસમાં 'ઉન્નતિ'માં થયેલી કામગીરીનો સંક્ષિપ્ત અહેવાલ અહીં આપ્યો છે:

૧. સ્થાનિક પ્રયાસોને સહયોગ

ગુજરાત

- દલિતોના સંગઠનના પ્રશ્ને કામ કરતા શ્રમિક વિકાસ સંસ્થાન, કામદારોના શિક્ષણ અને સંગઠનના પ્રશ્ને કામ કરતા કામદાર સ્વાસ્થ્ય સુરક્ષા મંડળ, મહિલાઓ પર આચરતી હિંસાના પ્રશ્ને કામ કરતી મહિલા પેયવર્ક સહકારી મંડળી અને સ્વસહાય જૂથો દ્વારા મહિલાઓને સંગઠિત કરવાના પ્રશ્ને કામ કરતા 'સેન્ટર ફોર ઇકોનોમિક એન્ડ સોશયલ કન્સર્ન'ને કાર્યક્રમની સમીક્ષા અને આયોજન તથા સંસ્થા વિકાસ માટે ટેકો પૂરો પાડવામાં આવ્યો.
- દ્વારકા નજીક પોશિત્રા ખાતે બંદર બાંધવા માટે જમીન સંપ્રાપ્ત કરાઈ રહી છે અને તેના વિશે લોકો પાસે બહુ ઓછી માહિતી છે અને શોષણખોર વચેટિયાઓ લોકોને ગેરમાર્ગે દોરી રહ્યા છે. લોકોની ભાગીદારી બંદર પરિયોજનામાં વધે તે માટે પોશિત્રાની મુલાકાત લેવામાં આવી અને દ્વારકાના ગ્રામીણ વિકાસ ટ્રસ્ટ સાથેના સહયોગમાં તેમાં દરમ્યાનગીરી માટેની વ્યવસ્થા વિચારવામાં આવી છે.

રાજસ્થાન

- ૨૧થી ૨૩ ફેબ્રુઆરી, ૨૦૦૦ દરમ્યાનના રામદેવરા સંમેલન બાદ દલિત સંગઠન અને સક્ષમતાના ક્ષેત્રે અમારી કામગીરીના ભાગરૂપે અમે જાહેર સ્થળોએ રખાતા દલિતો પ્રત્યેના ભેદભાવને નાબૂદ કરવાની ઝુંબેશ ચલાવી છે. હાલ આ ઝુંબેશ જોધપુર અને બાડમેર જિલ્લાઓમાં ચાલે છે. જલોક સ્તરના દલિત સંદર્ભ કેન્દ્રોએ ગામોમાં સભાઓ ભરવાની, શાળાઓના શિક્ષકોને અને અન્ય સરકારી અધિકારીઓને શાળાઓમાં આચરતો ભેદભાવ દૂર કરવા માટે માગણી કરતાં તથા પંચાયતો અને પાણી મેળવવાના સ્થળે ભેદભાવ ન રખાય તે માટે માગણી કરતાં આવેદનપત્રો સુપરત કરવાની જવાબદારી ઉઠાવી છે. દર મહિને આ કાર્યમાં થયેલી પ્રગતિ તપાસાય છે. પણ રાજ્યમાં દુકાળની સ્થિતિ પ્રવર્તતી હોવાને કારણે ઝાઝી પ્રગતિ સધાઈ નથી. આગામી ત્રણ માસમાં કામ અંગે વધુ માહિતી આપીશું.
- રાજસ્થાનના રણ વિસ્તારમાં દુકાળની પરિસ્થિતિ ભયંકર છે અને મોટા પાયે ઢોરનાં મોત થયાં છે કારણ કે રોગચાળો વ્યાપ્યો છે અને ઘાસની તંગી છે. ખેતીની જમીનની નજીકનાં ઘરોમાં પણ પીવાના પાણીની અછત છે. સરકાર અને સ્વૈચ્છિક વિકાસલક્ષી સંસ્થાઓએ રાહત કાર્યો શરૂ કર્યાં છે. 'ઉન્નતિ'એ અન્ય સ્થાનિક સંગઠનો સાથે મળીને છ સ્થળોએ ૫૦૦૦ કુટુંબોને આવરી લેતું રાહત કાર્ય શરૂ કર્યું છે.
- અમે જીવનનિર્વાહના પ્રશ્નો અંગેના સ્થાનિક પ્રયાસોને ટેકો આપવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. પાલી જિલ્લાના લુણીના 'ગ્રામીણ વિકાસ અનુસંધાન સંસ્થાન'ને સ્થળાંતરિત ભરવાડો માટે એક કાર્યક્રમ ઘડવામાં ટેકો પૂરો પડાયો છે. વળી, ટોંકના ગ્રામીણ વિકાસ, શોધ એવમ્ તકનિકી કેન્દ્રને પ્રાકૃતિક સંસાધનોના સંચાલનમાં મહિલાઓની ભાગીદારી માટે આવો જ ટેકો પૂરો પડાયો. જેસલમેરની 'સૂજામ્યહમ્' સંસ્થાને મહિલાઓને નિયમિતપણે રોજગારી મળે તેવી ગુણવત્તાવાળી વસ્તુઓના ઉત્પાદન માટે ટેકો પૂરા પડાયો.
- અલવર જિલ્લામાં 'મુક્તિ ધારા સંસ્થાન'ને વિચરતી જાતિઓના પાયાના અધિકારો અંગે રાજ્ય સ્તરે હિમાયત કરવા માટે ટેકો પૂરો પડાયો.
- બાડમેર જિલ્લામાં દલિતો અને મહિલાઓના પ્રશ્ને પોલિસની સંવેદનશીલતા જગાડવા માટે એક તાલીમ કાર્યક્રમનું આયોજન કરાયું.
- રાજસ્થાનના વિવિધ ભાગોમાં અનેક સંસ્થાઓને સંસ્થાકીય વિકાસ માટે ટેકો આપવાનું અમે ચાલુ રાખ્યું છે.

સ્થાનિક સ્વશાસનને પ્રોત્સાહન

ગુજરાત

- અમારું અમદાવાદ જિલ્લા પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્ર, અમદાવાદ જિલ્લા પંચાયતના મકાનમાંથી તેની સેવાઓ આપે છે. આ ત્રણ માસના ગાળા દરમ્યાન અમે તમામ પંચાયતોની મુલાકાત લીધી અને તેમની કામગીરી તથા મુસીબતો વિશે ચર્ચા કરી. જિલ્લા પંચાયત સંદર્ભ કેન્દ્રે 'પંચાયત જગત' નામે તેના સમાચારપત્રનું પ્રકાશન શરૂ કર્યું છે. તે મુખ્યત્વે જિલ્લામાંના પંચાયતના પ્રતિનિધિઓના પ્રશ્નો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરશે.
- સાબરકાંઠા જિલ્લાના આદિવાસી વિસ્તારમાં અમે પંચાયત પ્રધાન શ્રી નારાયણભાઈ પટેલને દાંત્રાલ ગ્રામ પંચાયતની ગ્રામ સભાનું અધ્યક્ષપદ સંભાળવા નિમંત્રણ આપ્યું હતું. ગ્રામવાસીઓએ તેમની સ્થાનિક યોજના રજૂ કરી અને પંચાયતે હાથ ધરેલી પ્રવૃત્તિઓ અંગે પ્રશ્નો પૂછીને માહિતી મેળવી.

- ૮-૯ મે, ૨૦૦૦ દરમ્યાન ગુજરાતમાં પંચાયતી રાજ સંસ્થાઓની સ્થિતિ અંગે એક રાજ્ય કક્ષાની કાર્યશાળાનું આયોજન કરવામાં આવ્યું હતું. પંચાયત પ્રધાન અને વધારાના મુખ્ય સચિવે પૂર્ણાહુતિ બેઠકમાં હાજરી આપી હતી. પંચાયતી રાજની સ્થિતિ અંગેનો એક મુસદ્દારૂપ અહેવાલ આ કાર્યશાળામાં રજૂ કરાયો હતો. અંગ્રેજીમાં તે અહેવાલ પ્રાપ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાંતર ટૂંકમાં જ પ્રાપ્ય બનશે.

- આ ત્રણ માસના ગાળા દરમ્યાન અમે આગામી વર્ષોમાં અમારી કામગીરીની વ્યૂહરચના શું રહેશે તે નક્કી કરવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે.

રાજસ્થાન

- રાજસ્થાનમાં પંચાયતોની ચૂંટણી બાદ અમે જોધપુર જિલ્લાની ચૂંટાયેલી મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે ૧૦ તાલીમ કાર્યક્રમો યોજ્યા. અમે આશરે ૫૦૦ મહિલાઓને તાલીમ આપી. બીજો તાલીમ કાર્યક્રમ જવાજના મહિલા પ્રતિનિધિઓ માટે યોજાયો.
- ઝાલોરના આહોર બ્લોકમાં ‘સંકલ્પ’ અને ભરતપુરમાં ‘કેર’ને તાલીમ માટે ટેકો પૂરો પડાયો.
- ગ્રામ સભા અને વોર્ડ સભાને પ્રોત્સાહન આપવા માટે ૧થી ૧૦ મે દરમ્યાન ૧૦ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને પ્રોત્સાહન અપાયું. ૧૫મી મેએ પછીથી મન્દૌર પંચાયત સમિતિમાં ગ્રામ સભાનું સંચાલન કરવામાં અમે સીધી મદદ કરી. વોર્ડ સભાઓ ૧થી ૧૦ મે દરમ્યાન યોજાઈ અને ગ્રામ સભા ૧૫મી મેએ યોજવામાં આવી.
- અમે પંચાયતી રાજની સ્થિતિ અંગેના અંગ્રેજી અહેવાલને આખરી સ્વરૂપ આપ્યું છે. તેનું હિંદી ભાષાંતર ટૂંકમાં જ પ્રાપ્ય બનશે.

ક્ષેત્રીય શૈક્ષણિક વિભાગ

૧. દસ્તાવેજીકરણ અને વિકાસ શિક્ષણ

- ઓક્સફામ (ઈન્ડિયા) ટ્રસ્ટ, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્ય પ્રદેશની સહયોગી સંસ્થાઓ માટે ૧૨થી ૧૫ એપ્રિલ દરમ્યાન પુણે ખાતે અને ૨થી ૫ મે ભોપાલ ખાતે બે કાર્યશાળાઓ યોજવામાં આવી. કાર્યશાળામાં મુદ્દા આધારિત કાર્યક્રમો માટે નિરીક્ષણની યોગ્ય વ્યવસ્થા વિકસાવવા પર ધ્યાન અપાયું. તેમાં સમસ્યાની ઓળખ, વિસ્થાપન, સ્ત્રીઓ, દલિતો-આદિવાસીઓ પર આચરાતી હિંસા વગેરે જેવા પ્રશ્નોની છણાવટ કરી સમજવા અને તેમના ઉકેલ માટેની વિવિધ વ્યૂહરચનાઓ જેવા મુદ્દાઓ આવરી લેવાયા. સહભાગીઓએ સહભાગી નિરીક્ષણની વિવિધ પદ્ધતિઓ અને સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો.
- પ્રશિક્ષકોની તાલીમ ૧૯-૨૪ જુન, ૨૦૦૦ દરમ્યાન યોજાઈ. ‘કાય’ (મહારાષ્ટ્ર)ની સહયોગી સંસ્થાઓ તેમાં જોડાઈ. તેનો ઉદ્દેશ આંતરિક રીતે નિષ્ણાતોની ટુકડી ઊભી કરવાનો હતો કે જેથી તેઓ ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની ‘કાય’ની સહયોગી સંસ્થાઓને તાલીમ આપી શકે. નીચેની બાબતો પર તેમાં વિશેષ ધ્યાન અપાયું: ૧. બાળ અધિકારો માટે હિમાયતનું કૌશલ્ય, ૨. સમુદાયની ભાગીદારી ઊભી કરવી, ૩. કાર્યકરો માટે સંગઠનાત્મક સંચાલન, ૪. તકવચિત બાળકો માટે સંસ્થાના કાર્યકરોમાં સંવેદનશીલતા ઊભી કરવી. સહભાગી તાલીમ વિશેના મુદ્દાઓ સમજાવવા ઉપરાંત પ્રાયોગિક તાલીમ પણ હાથ ધરવામાં આવી. તેમને વિડિયો દ્વારા સમીક્ષા કરવાનો પણ મોકો અપાયો. સહભાગીઓએ પોતાના મનપસંદ વિષયો અંગે ભાવિ પગલાં કાર્યક્રમ પણ ઘડી કાઢ્યો.
- નવી દિલ્લીમાં ‘પ્રિયા’ ખાતે ૨૧થી ૨૫ મે, ૨૦૦૦ દરમ્યાનની સહભાગી તાલીમ પદ્ધતિઓના વિસ્તરણ અંગેની કાર્યશાળામાં અમે સક્રિયપણે ભાગ લીધો. દેશના વિવિધ પ્રદેશોમાં લેવાયેલી મુલાકાતો દ્વારા માહિતી ભેગી કરવામાં આવી છે. તેમનું અંગ્રેજી પ્રકાશન આ પુસ્તિકાઓ હેઠળ કરાશે: ૧. સહભાગી તાલીમની અસર, ૨. સહભાગી તાલીમની પદ્ધતિઓ, ૩. સહભાગી તાલીમ અંગે આવશ્યક વાચન. આ પુસ્તિકાઓ આગામી ત્રણ માસ દરમ્યાન પ્રકાશિત થશે.
- અમદાવાદ શહેરના ઝૂંપડપટ્ટી વિસ્તારોમાં કામ કરતી અનેક સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓની મુલાકાત લેવામાં આવી અને તેમના દ્વારા પૂરી પડાતી નેતૃત્વની તાલીમ સમજવામાં આવી. તેમાંથી જે કંઈ શીખવા મળ્યું છે તેનો ઉપયોગ ‘એકેડેમી ઓફ સિવિલ સોસાયટી લીડર્સ’માં સ્થાનિક નેતાઓને તાલીમ આપવા માટેનો અભ્યાસક્રમ ઘડવા માટે કરાશે.
- આગામી ત્રણ માસ દરમ્યાન યોજનારી સામાજિક એકત્રીકરણની પ્રક્રિયાઓ અને સ્વરૂપ વિશેની કાર્યશાળા માટે તૈયારી ચાલી રહી છે.

૨. સંશોધન, હિમાયત અને સંબંધિત પ્રવૃત્તિઓ

- આ એકમે શહેરી શાસન તંત્રમાં નાગરિકોની ભાગીદારી વધે તે માટે કાર્યલક્ષી સંશોધન હાથ ધર્યું છે. તેમાં ગરીબો પર વિશેષ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે. ધોળકામાં સૌ હિતધારકોને સાંકળી લેતો એક મંચ બનાવાયો છે. શહેરના દલિતો અને ગરીબોનો તેમનું એક જૂથ બનાવવા માટે સતત નિયમિત ધોરણે સંપર્ક સધાય છે. આ જૂથ પછીથી કાર્યક્રમોના અમલ અને શહેરી આયોજનમાં અસરકારક રીતે ભાગીદાર બનશે.
- અમદાવાદ શહેરમાં ઝૂંપડપટ્ટીમાં કામ કરતી સ્વૈચ્છિક સંસ્થા ‘વર્લ્ડ વિઝન’ને અગરબત્તી બનાવતી નાની છોકરીઓનો અભ્યાસ કરવા ટેકો

પૂરો પડાયો. આ અભ્યાસનાં તારણોનો ઉપયોગ તેમની કામની અને જીવનની સ્થિતિ સુધરે તે માટે હિમાયત કરવામાં કરાશે.

- વિસ્થાપનનો સહભાગી સામાજિક-આર્થિક અભ્યાસ હાથ ધરવા માટે પ્રાથમિક કાર્ય થયું છે. ગુજરાતમાં પોશિત્રા ખાતે બંદર બંધાવાથી થતા વિસ્થાપન અંગે અભ્યાસ હાથ ધરાશે. માહિતીનો ઉપયોગ લોકોને તેમના અધિકારો માટે માંગ ઊભી કરવા અને તેમાં તેમની શક્તિ બતાવવા શક્તિમાન બનાવવા કરાશે.

અન્ય પ્રવૃત્તિઓ

- ‘ઉન્નતિ’માં નવા જ જોડાયેલા કાર્યકરો માટે એક સપ્તાહનો અભિમુખતા કાર્યક્રમ યોજાયો. સુશ્રી મધુરા પંડિત અને શ્રી સ્વામીનાથન સ્થાનિક સ્વશાસન એકમમાં જોડાયાં છે અને શ્રી આલોક રાનાસિંહ રાજસ્થાનના સ્વશાસન એકમમાં જોડાયા છે.
- રાંચીની ‘ઝેવિયર્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ સોશ્યલ સ્ટડીઝ’ના પ્રથમ વર્ષના એક વિદ્યાર્થીના સંશોધન અભ્યાસને અમારા રાજસ્થાનના ટોંક ખાતેના સહભાગી ‘ગ્રામીણ વિકાસ શોધ એવમ્ તકનિકી કેન્દ્ર’ના સહયોગથી ટેકો અપાયો.
- ‘સ્વૈચ્છિક ક્ષેત્ર માટે સાનુકૂળ કાનૂની વાતાવરણ’ વિશેની કાર્યશાળામાં અમે સક્રિયપણે ભાગ લીધો. તેનો ઉદ્દેશ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓને વિદેશી દાન નિયમન ધારા (એફસીઆરએ) જેવાં નિયંત્રણોમાંથી રાહત મળે તેનો હતો. નવી દિલ્લીની ‘વોલન્ટરી એક્શન નેટવર્ક ઓફ ઈન્ડિયા’ (વાણી) અને અમદાવાદના ‘બિહેવિયરલ સાયન્સ સેન્ટર’ (બીએસસી)ના સંયુક્ત ઉપક્રમે આ કાર્યશાળા યોજાઈ હતી.

‘ચરખા’ની પ્રવૃત્તિઓ

- આ ત્રણ માસના ગાળા દરમ્યાન પાણી, પર્યાવરણ, વ્યાવસાયિક આરોગ્ય, આદિવાસી મહિલાઓની તેમના અધિકારો માટેની લડત, દુકાળ સંચાલન, શિક્ષણ જેવા વિષયો વિશે વિવિધ સંસ્થાઓના કર્મશીલોએ લખેલા ૧૮ લેખો તૈયાર કરાયા.
- ‘ઉન્નતિ’ને ૮-૯ મે, ૨૦૦૦ દરમ્યાન યોજાયેલી પંચાયતોની સ્થિતિ અંગેની કાર્યશાળા માટે માધ્યમો માટે ટેકો પૂરો પડાયો. ‘બાળ મજૂરી વિરોધી ઝુંબેશ’ અને ‘ગણતર’ને શિક્ષણ તથા શાળામાં બાળકોની નોંધણી માટે જાગૃતિ ઊભી કરવા પ્રસંગે ટેકો પૂરો પડાયો.
- ૨૬-૫-૨૦૦૦ના રોજ નડિયાદ ખાતે પેસ્ટોરલ સેન્ટરમાં યોજાયેલી કાર્યશાળામાં અહેવાલ લેખન અને માધ્યમોમાં વિકાસ વિશે એક બેઠકનું સંચાલન કરાયું.

ઉન્નતિ

વિકાસ શિક્ષણ સંસ્થા

જી-૧, ૨૦૦, આઝાદ સોસાયટી, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૫.

ફોન: ૬૭૪૬૧૪૫, ૬૭૩૩૨૮૬ ફેક્સ: ૬૭૪૩૭૫૨. ઈ-મેલ: unnati@ad1.vsnl.net.in

ક્ષેત્રીય કાર્યાલય: ૨૧-એ, ૮, પોલ રોડ, બચ્ચરાજજી કા બાગ, જોધપુર-૩૪૨ ૦૦૩, રાજસ્થાન.

ફોન/ફેક્સ: ૦૨૮૧-૬૪૩૨૪૮ ફોન: ૦૨૮૧-૬૪૨૧૮૫, ઈ-મેલ: unnati@datainfosys.net

રૂપાંકન: રાજેશ પટેલ, ‘ઉન્નતિ’, ચિત્રાંકન: રણજીત બાલમુયુ

મુદ્રણ: કલરમેન ઓફસેટ, સેલર, આગમન, મયુર કોલોની પાસે, મીઠાખળી છ રસ્તા, નવરંગપુરા, અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૯, ફોન નં. ૬૪૩૧૪૦૫

આપ લોકશિક્ષણ કે તાલીમ માટે વિચારમાં પ્રકાશિત સામગ્રીનો સહર્ષ ઉપયોગ કરી શકો છો. ઉપયોગ કરનારને વિનંતી કે આ સ્રોતનો ઉલ્લેખ કરવાનું ના ભૂલે તથા પોતાના ઉપયોગથી અમને માહિતગાર કરે કે જેથી અમે પણ કંઈક શીખી શકીએ.